

ความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับอำนาจรัฐ

การควบคุมหมู่บ้านของอำนาจรัฐ

หมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออยู่ภายใต้การปกครองของเจ้าเมืองกรมการเมืองท้องถิ่น ซึ่งเป็นตำแหน่งที่มีการสืบทอดความวงศ์ตระกูลโดยความเห็นชอบของอำนาจรัฐส่วนกลาง^๑ อำนาจรัฐส่วนกลางเข้าไปควบคุมจัดการในหมู่บ้านโดยผ่านผู้ปกครองท้องถิ่นเหล่านั้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐส่วนกลางมีนโยบายที่จะรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางที่กรุงเทพฯ ให้เข้มข้นยิ่งขึ้นด้วยวิธีการทางด้านการปกครอง ศาสนา และการศึกษา

การจัดการปกครอง

โดยทั่วไปแล้วในสังคมไทยประกอบด้วยคน ๒ กลุ่ม คือ ผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง^๒ โดยมีวิธีการปกครองลหุลักษณะอันงดงามล้าค้ำนั้น สำหรับหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือนี้มีผู้ปกครองสูงสุดของเมือง คือ เจ้าเมือง ผู้ช่วยราชวงศ์ ราชบุตร ลงมาตามลำดับซึ่งทั้ง ๔ ตำแหน่งนี้เรียกว่าอาญาสี่ ตำแหน่งเหล่านี้สืบตามเชื้อสายวงศ์ตระกูลได้ เจ้าเมืองมีหน้าที่รับผิดชอบต่อราชสำนักที่กรุงเทพฯ ทั้งใน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ กหข., ร.๘ จ.ก. ๑๒๑๖ เลขที่ ๒๕ ร่างสารตราถึงเมืองเขมรราช.

^๒ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, ศึกษากับพัฒนาการสังคมไทย (กรุงเทพมหานคร : นำอักษรการพิมพ์), ๒๕๑๘, หน้า ๕๓.

เรื่องการปกครอง การดูแลความสงบทั่วไป และการเก็บภาษี^๑ นอกจากนี้ยังมีกรมการเมืองอื่น ๆ ช่วยในการบริหารบ้านเมืองอีก ๑๒ อำเภอ^๒ วิธีการปกครองเช่นนี้เป็นวิธีการปกครองดั้งเดิม ซึ่งได้รับอิทธิพลจากหลวงพระบาง^๓ เมื่อมาอยู่ที่อาณาจักรไทย ก็มีการอนุโลมให้ใช้วิธีปกครองเช่นนี้ต่อไป โดยที่อาณาจักรส่วนกลางไม่ได้เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับเรื่องภายในหัวเมืองเหล่านี้มากนัก ปรากฏว่าที่ยังจงรักภักดีและปฏิบัติตามพันธะคือ การจัดส่งส่วย เกณฑ์แรงงาน และการเข้ารับราชการทหาร เป็นต้น

ในระดับหมู่บ้านซึ่งเป็นชุมชนที่เล็กที่สุดนั้น จะมีผู้ใหญ่บ้านทำหน้าที่ปกครองดูแลโดยขึ้นกับตาแสง (หรือกำนันในปัจจุบัน) อีกทีหนึ่ง^๔ ผู้ใหญ่บ้านได้รับการแต่งตั้ง

^๑ เจ้าเมืองต้องไปกรุงเทพฯ เพื่อรับการแต่งตั้งเป็นทางการโดยนำของมาถวายมากมายแล้วจะรับเครื่องหมายของตำแหน่งและการแต่งตั้งจากพระมหากษัตริย์เอง เมื่อเจ้าเมืองถึงแก่กรรมต้องนำเครื่องหมายไปส่งกรุงเทพฯ และรับไฟพระราชทานเพื่อทำพิธีเผาศพ ดูใน Aymonier, Le Cambodge II (Paris, 1901), p. 142.

^๒ การปกครองของชนชาติลาวชาวตัวออก^๕ วิจารณ์ ธรรมสัมพันธ์ศึกษา หอสมุดวชิรญาณ ตอน ๕ ตุลาคม พระนคร ร.ศ. ๑๑๕ หน้า ๒๕๐๑ - ๒๕๐๖.

^๓ บุญช่วย อัครการ, ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคามและเมืองต่าง ๆ อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพบุญช่วย อัครการ ๒๕๒๒, หน้า ๓๔ - ๓๕.

^๔ เมืองเหล่านี้ไม่ได้มีความหมายเป็นเมืองอย่างแท้จริง ซึ่งจะต้องมีอาชีพเฉพาะอย่าง ที่มีความชำนาญพิเศษเกิดขึ้น มีแรงงานอิสระซึ่งหลุดพ้นจากพันธะที่ดินดังเช่นการเกิดเมืองในยุโรป แต่เป็นเมืองในความหมายทางด้านกรปกครอง ดังนั้นเมืองเหล่านี้จึงแทบจะไม่แตกต่างไปจากหมู่บ้านแต่ประการใด.

^๕ เติม วิกาศย์ทจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมาคม-สังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๓), ๒ : ๔๐๑.

หรือถอดถอนโดยอาญาได้ เมืองแสน เมืองจันทร์ แต่ทั้งนี้ก็ต้องพิจารณาให้สอดคล้องกับ
 ความเห็นของคนในหมู่บ้านด้วย เพื่อให้เกิดการยอมรับ ผู้ใหญ่บ้านจึงมักเป็นผู้อาวุโส
 คนทั่วไปให้ความเคารพยกย่อง ดังนั้นผู้ใหญ่บ้านจึงเป็นคนในชุมชนหมู่บ้านนั่นเอง ใน
 ขณะเดียวกันก็เป็นตัวแทนของรัฐในการเก็บส่วยผลิตส่วนเกินของท้องถิ่นคนไม่ผู้รัฐด้วย
 จึงทำให้ความเป็นปฏิปักษ์ระหว่างผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครองอยู่ในระดับต่ำ เป็นตัวเชื่อม
 โยงระหว่างชาวบ้านกับรัฐ และทั้งตาแสง ผู้ใหญ่บ้านจะไ้รับผลประโยชน์จากการเก็บ
 ส่วยและจากคนในหมู่บ้านที่ตนควบคุมด้วย^๒

การปกครองภายในหมู่บ้าน ผู้ใหญ่บ้านจะมีชาวบ้านเป็นผู้ช่วยในการปกครอง
 หมู่บ้าน โดยมีตั้งแต่ ๒ คนจนถึง ๒ คน แล้วแต่ว่าเป็นบ้านเล็กหรือบ้านใหญ่ และถ้า
 หากเป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ จะมีการรวมครัวเรือนสะดวกเดียวกันเป็นกลุ่ม เรียกว่า
 คุ้ม หัวหน้าคุ้มเรียกว่า กอคุ้ม หรือ นายคุ้ม^๓

^๑เมืองแสนมีหน้าที่กำกับฝ่ายพลกำลังของเมือง เมืองจันทร์มีหน้าที่กำกับฝ่าย
 พลเรือน ดู เต็ม วิภาคย์ทจนกิจ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๔ - ๓๕๖.

^๒ดูรายละเอียดใน Willfred C. Burchett, Mekong Upstream,
 (Berlin: Seren Seas Publisher, 1959), pp. 202 - 203; กจรช., ร.๒
 ม.๒๐/๔ ที่ ๒๐/๔๕๕ รายงานราชการกรมพลเรือนเข้า ๒๕ สิงหาคม ๑๓๑.

^๓บุญช่วย อัครดากร, "ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม...",
 หน้า ๔๐.

ในการควบคุมกำลังคนของอำนาจรัฐส่วนกลาง ชาวบ้านคงมีพื้นที่ขึ้นสังกัด เป็น "เลก" หรือ "ไพร่" ในเมืองหนึ่ง ๆ จะมีเลกกองเมือง ซึ่งเป็นไพร่หลวงประจำ เมืองนั้นที่ต้องมาเข้าเดือน โดยอยู่ภายใต้การดูแลของเจ้าเมือง กรมการเมือง ทำงาน ตามหน้าที่หน่วยงานที่ตนสังกัดและงานพิเศษต่าง ๆ บางพวกมีขุนหมื่นควบคุมทำด้วยส่งรัฐ เป็นรายปี

เลกสมเจ้าเมือง กรมการเมือง เป็นไพร่สมกำลังในสังกัดของตนเอง อาจ คิดตัวมาก่อนรับตำแหน่ง และอาจได้รับพระราชทานตามตำแหน่งและอาจจะได้รับการ แบ่งเฉลี่ยเอาไว้ไว้สอย^๒ เมื่อถึงแก่กรรมก็โอนเป็นไพร่หลวงกองเมือง โดยแบ่งเป็น กองเจ้าเมืองมีนายกอง ๑ ปลัดกอง ๑ कुมเลก ๕๐๐ ขึ้นไปจนไม่มีกำหนด กองอุปฮาด มีนายกอง ๑ ปลัดกองคุมเลก ๕๐๐ ถึง ๑,๐๐๐ คน กองราชวงศ์ มีนายกอง ๑ ปลัดกอง ๑ कुมเลก ๔๐๐ ถึง ๕๐๐ คน กองราชบุตร มีนายกอง ๑ ปลัดกอง ๑ कुมเลก ๓๐๐ ถึง ๕๐๐ คน ไพร่เหล่านี้จะอยู่ตามหมู่บ้านต่าง ๆ ดังนั้นมูลนายที่ควบคุมไพร่จึงมีทั้งมูลนาย คนสังกัดและมูลนายระคับท้องถิ่น คือ กำนันและนายบ้าน ซึ่งขึ้นกับมูลนายระคับสูงกว่าใน

^๑ เลก หรือ เลข เป็นคำที่ใช้เรียกรวมทั้งไพร่และทาส บางครั้งจะแยกเรียก เป็นเลกไพร่ เลกทาส และจะไร้และจะลับไพร่หรือทาสที่ผ่านการสักหมายหมุดดกสังกัดแล้ว เท่านั้น ดู อัญชลี สุสาบัตย์ "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และนคระทศศังคมไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔, หน้า ๑๐๒.

^๒ พงศาวดารภาคอีสาน ฉบับของพระยาชาติยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็จ) กักสำเนา ๒๐ มีนาคม ร.ศ. ๑๓๐ ม.ป.ป., ม.ป.ท. หน้า ๑๕.

ตัวเมืองอีกทีหนึ่ง” โดยในหัวเมืองอาจจะมีการจัดการปกครองแบ่งออกเป็น เจ้าเมือง นายกอง ตาแสง และนายบ้าน^๒

ลูกคาน เป็นเลขสังกัดกองคานตามเมืองต่าง ๆ มีหน้าที่ลาดตระเวนตรวจเขตแดนทั้งในระหว่างเมืองหนึ่งกับอีกเมืองหนึ่ง และระหว่างราชอาณาจักรโดยมีเจ้าหนูกองคานควบคุมดูแลขึ้นกับเจ้าเมือง

เลกกองนอก คือ เลกที่ตั้งบ้านเรือนหากินอยู่นอกราชธานี จะขึ้นสังกัดมูลนายที่อยู่ในราชธานีหรือในหัวเมือง ซึ่งจะเป็นเมืองเดียวกันหรือต่างเมืองกับเลกเหล่านั้นก็ได้ มีทั้งไพร่หลวงและไพร่สม มีหน้าที่ส่งส่วยให้แก่มูลนายและส่งต่อให้รัฐเป็นประจำตามอัตราที่กำหนดไว้ บางทีเรียกเลกกองส่วย^๓ ตลอดทั้งอำนาจรัฐส่วนกลางที่พยายามจะลดจำนวนเลกของเจ้าเมือง กรมการเมืองและให้เป็นไพร่หลวง^๔

^๑บุญช่วย อัครการ, "ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม...", หน้า ๓๕ - ๔๐, อัญชลี สุสายัณห์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย...", หน้า ๑๐๒.

^๒Wilfred G. Burchett, Mekong Upstream, pp. 202 - 203.

^๓ดูรายละเอียดใน นันทิยา สว่างบุษิธร, "การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๔๔)" วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๔, หน้า ๕๐-๖๐.

^๔เจ้าพระยาบดินทร์ เดชา ได้แบ่งครัวให้พระประทุมเทวาฑิต ๕๐ ครัวให้พระประทุมเทวาฑิต ๕๐ คน เมื่อพระประทุมเทวาฑิตถึงแก่กรรม พวกครัวไปสมัครใจให้บุตรหลานใช้สอยจึงขอเป็นเลกกองเมือง แต่พระประทุมเทวาฑิตคัดค้านไว้ว่า ครัวลาวเชลยผู้ใดที่ใดเลี้ยงชาวปลาอาหาร ถ้าไม่สมัครใจอยู่ในครัวลาว แต่ต่างกรุงเทพก็ข่มเลี้ยงพระประทุมเทวา บุตรหลานขุนนางไม่ใคร่คึกกาชาว จึงให้ชำระเป็นเลกกองเมือง แต่ถาบุตรหลานยังรับราชการและใช้สอยก็อย่าเอามา; ร.๔ จ.ร. ๑๒๑๕ เลขที่ ๑๕๒ ร่างตราตอบเจ้าเมืองเรื่องตอบรับผลเร็วและผลกระวานส่วย.

กล่าวได้ว่าไพร่ในแต่ละหัวเมืองต้องขึ้นกับอาญาสี่ และในหน่วยปกครองเล็กสุดนั้นคือหมู่บ้าน ไพร่ในหมู่บ้านจะขึ้นกับผู้ใหญ่บ้าน โดยมีผู้ใหญ่บ้านทำหน้าที่ปกครองดูแลและจัดการเรื่องต่างๆ การเกณฑ์แรงงานแลมหาดหัวเมืองส่งมา โดยปกติผู้ปกครองในหัวเมืองจะไม่เข้ามายุ่งเกี่ยวกับเรื่องราวในหมู่บ้านหรือการขลิบโค ฯลฯ ทรายเท่าที่หมู่บ้านยังสามารถสนองตอบความต้องการของตนได้ เป็นที่น่าสังเกตว่าระบบการปกครองแบบอาญาสี่จะมีประโยชน์เฉพาะบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน ซึ่งได้รับอิทธิพลจากประเทศลาว ส่วนบริเวณหัวเมืองทางตอนใต้ของภาคแถบจังหวัดสุรินทร์ บุรีรัมย์ ศรีสะเกษ นั้น ปกครองโดยเจ้าเมือง ปลัดเมือง และกรมการต่างๆ อย่างไรก็ตาม เนื่องจากบรรดาเมืองทั้งหลายในภูมิภาคนี้เดิมล้วนเป็นบ้านมาก่อน จึงเป็นเมืองเล็ก ๆ ไม่ใช่เมืองที่เคยมีกษัตริย์ครอบครอง ดังเช่นหลวงพระบาง เวียงจันทน์^๑ ผู้ปกครองท้องถิ่นเหล่านี้จึงไม่มีความเข้มแข็งนัก หากแต่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของรัฐส่วนกลาง การแต่งตั้งอาญาสี่จะต้องได้รับการยอมรับจากอำนาจรัฐส่วนกลางด้วย

ต่อมารัฐโลกถึงอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางเข้มแข็งขึ้น มีการยกเลิกการเป็นเจ้าเมืองตามตระกูลอย่างละมุนละม่อม คือ เมื่อเจ้าเมืองเก่าถึงแก่กรรมก็ตั้งข้าหลวงจากส่วนกลางออกไปปกครอง ทั้งนี้มีการตั้งข้าหลวงเพื่อเป็นที่ปรึกษาแก่เจ้าเมืองท้องถิ่นอยู่ก่อนแล้ว^๒ ทำให้แต่ละเมืองมีผู้ปกครองเป็น ๒ กลุ่ม คือ เจ้าเมืองกรมการอย่างเก่าและข้าหลวงว่าเถออย่างใหม่ ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ทรงพระราชทานภาพได้ให้พระองค์เจ้าวิฑูรดาเอาใจเจ้าเมืองกรมเก่าไว้ และให้ได้รับผลประโยชน์ตามควรอย่าให้ถึงเค็คร้อนหุร่นหุราย^๓ และเจ้าเมืองกรมการต่าง ๆ ซึ่งมีความชอบอยู่บ้าง แต่ไม่มีวุฒิความสามารถ

^๑ วิจิตรญาณ เวม ๘ ตอนที่ ๒๕ หน้า ๒๔๕๔ - ๒๔๕๕.
^๒ กจข., ร.๕ วก.๓/๓ พระบรมราชาโฆวาทลับ (ไปรเวต) ร.ศ. ๑๐๗.
^๓ กจข., ร.๕ ม.๕๕/๔๑ รายงานมณฑลอุดร สำเนาโทรเลขลับ ที่ ๔๘/๑๑๔๕๔ สมเด็จพระนารายณ์ทรงพระราชทานภาพมิถึงพระองค์เจ้าวิฑูรดา, ๒๒ มกราคม ๑๒๑.

ก็ให้คำร้องตำแหน่งเหมือนเดิมแต่อยู่เฉย ๆ^๑ และจ้กให้รายได้เป็นเงินเดือนแทนการแบ่งผลประโยชน์ที่เก็บได้ตั้งแต่ก่อน^๒ และให้บุตรหลานเจ้าเมืองกรมการเก่าเข้ามาฝึกหัดสำหรับราชการ แล้วให้ไปรับราชการเมืองอื่นเพื่อเลิกความเข้าใจที่ว่าเป็นชาติตระกูลที่ได้เป็นเจ้าบ้านเจ้าเมืองนั้น ๆ สืบต่อกันมา^๓

นอกจากนี้แล้วรัฐส่วนกลางได้เข้าควบคุมภูมิภาคนี้ โดยการให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองเข้ามาอยู่ในระบบศักดินา ซึ่งประกาศวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๔^๔ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมืองมีศักดินา ๒๐๐๐ เท่ากับเจ้านายภาคเหนือ เช่น เจ้าสุริยวงษ์ เจ้าราชสัมพันธ์วงศ์ เป็นต้น ให้นายแควนหรือกำนันถือศักดินา ๔๐๐ แก่บ้านหรือผู้ใหญ่บ้านมีศักดินา ๓๐๐ การให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองท้องถิ่นเหล่านี้ยอมรับและเข้ามาอยู่ในระบบศักดินาของรัฐส่วนกลาง นับว่าเป็นการยากและให้เจ้าเมืองท้องถิ่นเหล่านี้ตระหนักถึงอำนาจของรัฐส่วนกลางได้เป็นอย่างดี

^๑ กจช., ร.๖ ม.๒๔/๑ รายงานราชการมณฑลอุดร พระยาตรีสุริยราช-
วรานุวัตร ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลอุดร กราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหลวงคำวรวงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ๕ ตุลาคม ๑๒๕.

^๒ กจช., ร.๖ ม.๒๖/๑ รายงานราชการมณฑลอิสาน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
คำวรวงราชานุภาพ กราบถวายบังคมทูล ๑๓ มกราคม ๑๓๐.

^๓ กจช., ร.๕ ม.๕๗/๑๔ มณฑลอิสาน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
คำวรวงราชานุภาพ กราบถวายบังคมทูล ๒๗ ธันวาคม ๑๒๖.

^๔ บุญช่วย อัจฉาภร, ประวัติศาสตร์ภาคอิสานและเมืองมหาสารคาม...,
หน้า ๔๔ - ๔๕.

ต่อมาได้มีการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคทั่วพระราชอาณาจักร และเมื่อปี ๒๔๓๔ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรวลดิถีประสงค์ ได้ทรงจัดให้ข้าหลวงและกรมการเมืองนครราชสีมาออกไปประชุมราษฎรตามบ้านที่มีหลังคาเรือนตั้งแต่ ๑๐ หลังคาเรือนขึ้นไป ให้ราษฎรตั้งผู้ที่อยู่ในบ้านเรือนนั้นขึ้นเป็นผู้นำบ้าน^๑ ผู้ใหญ่บ้านเหล่านี้ให้ขึ้นกับอำเภอและนายกำนัน^๒

นอกจากนี้อำนาจรัฐส่วนกลางได้จัดการปกครองและลดอำนาจของชนชั้นปกครองท้องถิ่น มีการปรับปรุงการปกครองท้องถิ่นโดยรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑล ส่งข้าราชการยศระหว่างเสนาบดีกับเจ้าเมืองไปอยู่ประจำมณฑลการมณฑลละคน นโยบายนี้ต้องการเลิกประเพณีกินเมือง ซึ่งให้เจ้าเมืองเก็บรายได้เลี้ยงชีพเอาเอง ใน พ.ศ. ๒๔๓๖ โปรดเกล้าให้กรมหลวงสรวลดิถีประสงค์เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลอีสาน และยังโปรดเกล้าให้ยุบเมืองลงโดยเฉพาะเมืองเล็ก ๆ ให้ลดฐานะลงเป็นอำเภอ คำบาล ให้เข้ากับพระราชบัญญัติปกครองท้องถิ่น ซึ่งต้องค่อย ๆ เลิกไป^๓ และบางแห่งต้องอาศัยโอกาสเมื่อเจ้าเมือง

^๑เดิมเรียกว่ากำนัน กจช., ร.๕ ม.๘๖/๘ เรื่องรายงานจักรวรรดิการก่อสร้างมณฑลนครราชสีมา พระยาประสิทธิ์กัลการ ข้าหลวงมณฑลเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ๒๒ มีนาคม ๑๑๘.

^๒กจช., ร.๕ ม.๒.๑๘/๑๘ พระพรหมภิบาล นายรองพลท้าย ทำรายงานตรวจราชการมณฑลเมืองนครราชสีมา ๘ กันยายน ร.ศ. ๑๑๕.

^๓กจช., ร.๕ ม.๘๗/๑๘ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ กราบถวายบังคมทูล ๒๗ ธันวาคม ๑๒๖.

ซึ่งเป็นเจ้าเมืองท้องถิ่นแกกกรรม ก็จะไม่ตั้งเชื้อสายขึ้นมาเป็นเจ้าเมืองต่อไปอีก^๑ หมู่บ้านและเมืองในภูมิภาคนี้จึงอยู่ภายใต้การปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล เช่นเดียวกับภาคอื่น ๆ

๑. ความศาสนา

เนื่องจากในภาคตะวันออกเฉียงเหนือนี้มีความเชื่อพุทธศาสนาซึ่งเต็มใจด้วยคำสอนให้เชื่อในไสยศาสตร์ พุทธทำนายที่ทำให้ราษฎรเกิดการรวมตัว^๒ ทำให้รัฐส่วนกลางมีนโยบายที่จะปรับปรุงให้มีการสอนหลักธรรมะอย่างแท้จริง จึงได้มีการเผยแพร่ธรรมยุติกนิกาย โดยได้รับการสนับสนุนเป็นอย่างดียิ่งจากพระมหากษัตริย์^๓

^๑ เช่นกรณีเมืองหนองคายเมื่อพระยาประทุมเทวา ผู้ว่าราชการเมืองหนองคายถึงแกกกรรม สมเด็จพระยาตากำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงเห็นว่าราชการเมืองหนองคายมีอัยการจะบุกลงเป็นอาเภอ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชกระแสว่า "...แล้วเข้ของไม่มีใครก็เข้มแข็งอยู่บ้าง ควรจะปลูกเลี้ยงอย่าให้เป็นที่เกรี้ยวกลั่น" กจธ., ร.๕ ม.๕๕/๔๑ รายงานมณฑลอุดร ๔ กันยายน ๑๒๗.

^๒ วารุณี โอสสารมณี, "การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๗๕" วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘, หน้า ๑๓๔.

^๓ เช่นการสร้างวัดสุปฏิหาราม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละพระราชทรัพย์เป็นเงินตรา ๑๐ ซึ่ง ๑๐๐๐ และพระราชนัดตยภัทรแก้วเจ้าอาวาสเดือนละ ๕ บาท ฎรายละเอียดในประวัติวัดสุปฏิหาราม, สมเด็จพระมหาวิรวงศ์โปรถให้พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานสมโภชครบ ๑๐๐ ปี แห่งวัดสุปฏิหาราม จังหวัดอุบลราชธานี ๑ มกราคม ๒๔๕๒ (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๔๕๒) หน้า ๒๕; กจธ., ร.๕ ม.๒.๑๒๓/๒๕ โบบอกเมืองต่าง ๆ ปีจอ อัฐศก ๑๒๔๔.

และพระราชทานเลวักให้ถวาย^๑ โดยเฉพาะวัดสุปัฏนาราม จังหวัดอุบลราชธานี เป็น
 วัดธรรมยุติกวัดแรกในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และได้ทำการเผยแพร่ไปยังจังหวัดอื่น ๆ
 ในภูมิภาคนี้ แม้ในระยะแรกจะมีข้อขัดแย้งถึงกับเกิดการวิวาทกับพระสงฆ์ฝ่ายมหาเถร
 ก็ตาม^๒

ผู้ให้ความสนับสนุนสร้างวัดธรรมยุติกสมัยนี้เกิดเป็นเจ้าเมือง กรมการเมือง
 ชั้นผู้ใหญ่ บรรดาบุตรหลานเจ้าเมืองได้เข้ามาศึกษาเป็นจำนวนมาก ทำให้วัด
 ธรรมยุติกสามารถดำรงอยู่ได้ และผู้ที่มีความสามารถก็จะถูกส่งเข้ามาศึกษาที่กรุงเทพ
 ที่สำคัญคือ วัดบวรนิเวศวิหาร โดยจะนำเขามาอุปสมบททุก ๆ ๓ ปี^๓ ดังนั้นจะเห็น
 ได้ว่าเจ้าเมืองท้องถิ่นโดยอ้อมรับอำนาจรัฐส่วนกลางโดยการปฏิบัติตามนโยบายจาก

✓^๑ เจ้าพระยามหาอำมาตย์ยกเลวักให้เป็นอุปฐากท่านมหาเถรวัดธรรมยุติก
 ๕๖ คน ฎ กจข., ร.๕ สารบาญสมุคพิเศษ เล่ม ๕๕ จ.ศ. ๑๒๔๕ - ๑๒๔๖
 หลวงภักดีณรงค์ ข้าราชการเมืองอุบลราชธานี กราบบังคมทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 เจ้าฟ้ามหาดลางกรมพระยารามธิบดี ซึ่งสำเร็จราชการกรมมหาดไทย นอกเมือง
 อุบลราชธานี.

✓^๒ ในการออกบิณฑบาต วันหนึ่งพระสงฆ์วัดสุปัฏนารามและวัดป่าน้อย (มณีวัน)
 เดินสวนทางกัน พระหนุ่มและเณรได้แดงอากวไม่ดูสภาพด้วยการเกิดสัมปะหารกันขึ้น
 จนขาดเจ็บเป็นที่รบกวนทั้งเมือง พระเถระผู้ใหญ่และเจ้าเมือง กรมการเมืองจึงตกลง
 ให้พวกสัมปะหารกันและกันนี้หยุดชะงักไปเสียก่อน และไม่ให้บิณฑบาตเดินสวนทางกัน
 ซึ่งระเบียบนี้เป็นมาจนทุกวันนี้ ฎ ประวัติวัดสุปัฏนาราม..., หน้า ๓๒.

^๓ ประวัติวัดสุปัฏนาราม..., หน้า ๕๕ - ๓๓.

กรุงเทพฯ เมื่อเปรียบเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ เช่น ภาคเหนือ จะพบว่าอำนาจเจ้าเมือง
 ท้องถิ่นในภูมิภาคนี้อ่อนแอกว่ามาก ฐานะของเจ้าเมืองท้องถิ่นในภาคตะวันออกเฉียง-
 เหนือเป็นเพียงเจ้าเมืองซึ่งมีเชื้อสายจากเจ้าและขุนนางลาว มีชื่อเป็นเจ้าผู้ครองนคร
 หรือกษัตริย์ตั้งหลวงพระบาง เวียงจันทน์ เชียงใหม่ ... เมืองในภาคตะวันออกเฉียง-
 เหนือ ส่วนใหญ่ก็เกิดขึ้นจากการยกบ้านขึ้นเป็นเมือง ในช่วงรัชกาลที่ ๓ - รัชกาลที่ ๔
 นี้เอง^๒ มีชื่อเมืองที่ตั้งขึ้นเพื่อเป็นราชธานี บางเมืองก็ตั้งขึ้นโดยผู้ซึ่งอยากเป็นเจ้าเมือง
 ก็ทำการเกลี้ยกล่อมคนอื่นมา^๓ ทำให้ธรรมเนียมปฏิบัติที่กายสามารถเผยแพร่ ได้เป็นอย่างดี

จากบัญชีออกจำนวนวัด ภิกษุ พ.ศ. ๒๕๑๕ ของกรมการศาสนา (พิมพ์ปก)

ภาค ๕ (พิษณุโลก สุโขทัย ลพบุรี อุตรดิตถ์)	มีวัดธรรมยุติกนิกาย - วัดมหานิกาย	๘๖๐
" ๖ (ลำปาง เชียงราย แพร่ น่าน พระเยา)	"	๗ ๒๐๖๘
" ๗ (เชียงใหม่ ลำพูน แม่ฮ่องสอน)	"	๑๑ ๑๔๕๐
" ๘ (อุตรธานี หนองคาย เลย สกลนคร)	"	๓๖๕ ๒๕๓๐
" ๙ (ขอนแก่น มหาสารคาม กาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด)	"	๒๖๕ ๓๓๓๘
" ๑๐ (อุบล ยโสธร นครพนม ศรีสะเกษ)	"	๑๕๔ ๓๖๔๓
" ๑๑ (นครราชสีมา ชัยภูมิ บุรีรัมย์ สุรินทร์)	"	๘๔ ๒๕๕๓

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรวงศ์ราชานุภาพและสมเด็จพระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ สำเนาสมเด็จเจ้า เล่ม ๖, หน้า ๒๔๘ -
๒๕๕.

^๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรวงศ์ราชานุภาพ เรื่องเตี้ยที่
ต่าง ๆ ภาคที่ ๔ ว่าด้วยเหี้ยมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดรและมณฑลร้อยเอ็ด...
 หน้า ๔๒.

ในภูมิภาคนี้เหนือกว่าภูมิภาคอื่น ๆ ในระยะเพียง ๒๐ ปี ต่อมาจากการตั้งวัดธรรมยุติก-
นิกายขึ้นที่วัดสุปัฏนาราม ได้มีวัดธรรมยุติกขึ้นที่เมืองอุบลและเมืองขึ้นถึง ๖ วัด^๑

ก็จะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์ไทยยุคนั้นทรงสนพระทัยในเรื่องการเผยแผ่
ศาสนาที่นิกายดังกล่าวนี้อย่างมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกริ้ว
เมื่อทอดพระเนตรเห็นพระสงฆ์ผู้หม้ายเจ้าเข้าวัดบิณฑบาตร ทรงรับสั่งว่าเป็นการ
หมิ่นประมาทราชตระกูล ทั้งที่ใ้ให้การอุปการะแก่พระสงฆ์มาก ปีหนึ่งต้องจ่ายเงินหลวง
เป็นนิตยภัตพระสงฆ์ถึงพันชั่งเศษ^๒ แม้มาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว ก็ทรงเห็นว่าศาสนาควรเป็นไปให้เหมาะแก่กาลสมัย เป็นการนับถือศาสนาอย่าง
มีเหตุผลไม่มั่งงาย^๓ อาจกล่าวได้ว่าทั้ง ๒ รัชกาลที่กล่าวมาข้างต้นนี้อำนาจรัฐส่วน-
กลางสามารถนำเอาศาสนามาช่วยในการควบคุมของอำนาจรัฐส่วนกลางที่ท้องถิ่นใด
อย่างมีประสิทธิภาพ โดยมีฝ่ายอาณาจักรเป็นผู้อุปถัมภ์แก่ฝ่ายศาสนจักร ทั้งสองฝ่าย
จึงมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิด

^๑ประวัติวัดสุปัฏนาราม..., หน้า ๓๔.

^๒ กจช., ร.๔ ๑ก/๔ หน้า ๑๓๓ - ๑๔๗.

^๓ "...การศาสนาไม่สำคัญอะไร ศาสนาไหน ๆ ก็เก่าเกินไปทุกอย่างที่จะ
เอามาลงกับการประจวบไม่ได้ เว้นไว้แต่จะตั้งขึ้นใหม่ให้อัปตฤศ แต่เราตั้งศาสนา
ไม่ได้ เราจึงควรวางแผนทางดำเนินให้ควรแก่สมัยแทนศาสนาที่อัปตฤศ จะไปเอา
เรื่องที่ ๒,๐๐๐ ปี ล่วงมาแล้วมาเอียงกันช่วยการเวลาเปล่า ๆ" กจช., สบ.๘/๘๑
สำเนาพระราชหัตถเลขา รัชกาลที่ ๕ ถึงพระยาโศภน ๒๗ กันยายน ๑๒๕.

๖ ด้านการศึกษา

การตั้งอำนาจจากหัวเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเข้าสู่อำนาจส่วนกลาง เพื่อความเป็นเอกภาพของชาติเข้มแข็งขึ้น การจัดการด้านการศึกษาก็เป็นอีกวิธีหนึ่ง ซึ่งจะได้เห็นได้ชัดว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้มีการสอนภาษาไทย แทนการศึกษาเดิมที่ใช้ตัวหนังสือลาวและเขมร และเป็นที่นิยมเรียกกันนับตั้งแต่นั้นชาวลาวออกไปรักษาราชการประมาณ ๑๐ ปีมาแล้ว ผู้ที่เรียนในระยะแรกมักเป็นบุตรหลานเจ้าเมือง

การสอนภาษาไทยให้แพร่หลายทั่วไปแก่ราษฎรจะทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนกับรัฐส่วนกลางสามารถเป็นไปโดยใกล้ชิดยิ่งขึ้น โดยไม่ต้องผ่านผู้ปกครองท้องถิ่น เป็นการลดความสำคัญและบทบาทของชนชั้นนี้ลง และเมื่อรัฐได้ตั้งโรงเรียนสอนการปกครองขึ้นที่จังหวัดอุดรธานี เมื่อ ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๘) ปรากฏว่าบรรดาเจ้าเมืองและกรมการเมืองต่างก็ยินดีส่งบุตรหลานมาเรียนกันเป็นจำนวนมาก^๖ เพราะเชื่อว่าเป็นวิธีทำให้เกิดความก้าวหน้าในชีวิต นับว่าเป็นการยอมรับและเข้าสู่อำนาจรัฐส่วนกลางของเจ้าเมืองท้องถิ่น ยอมรับว่ามีศักดิ์ สร้างความใกล้ชิดและทำตามนโยบายส่วนกลาง

นอกจากนี้ยังได้นำเอาแบบเรียนเร็วไปจำหน่ายด้วย และในการจัดการศึกษานี้ให้เรียนตามวัดโดยพระเป็นผู้สอน และมีกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ราษฎรในตำบลนั้นอุดหนุน

^๖ กจช., ร.๕ ศ.๑๒/๘ รายงานตรวจจัดการคณะกรรมการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลภาคตะวันออกเฉียงเหนือของพระญาณรักจิตผู้อำนวยการ ๘ กันยายน ร.ศ. ๑๑๘.

^๖ กจช., ร.๕ ศ.๕/๖ โรงเรียนสอนการปกครองจังหวัดอุดร ๒๗ เมษายน ร.ศ. ๑๒๒.

ครูควย การทำบุญตักบาตรข้าวสารเดือนละ ๒ ครั้ง^๑ หรืออาจจะถวายข้าวเปลือก หรือให้หมีสลากภัทร์และเครื่องปั้นเคลือบ^๒ เงินนิตยภัตรก็แล้วแต่ในแต่ละท้องถิ่นที่จะปฏิบัติ แล้วหากหาพระสงฆ์สามเณรไปสอนมิได้ก็ให้หาคฤหัสถ์ไปสอน โดยราษฎรช่วยกันบริจาค เป็นเงินก้อนใหญ่^๓

การจัดการศึกษาที่รัฐมีจุดมุ่งหมายว่าเมื่อเด็กชายอายุถึง ๑๕ ปี ต้องอ่านเขียน หนังสือไทยได้ และให้ถือว่าทำให้ใจทั่วหนังสือไทยทั่วไปเป็นอย่างดีเหมือนกันเป็นเรื่อง สำคัญ อย่างไรก็ตาม การส่งเสริมทางการศึกษานี้ บางครั้งก็มีอุปสรรคเกิดขึ้นคือ ในปีที่แห้งแล้งเกิดความอดอยากจำเป็นต้องผ่อนผันให้เด็กงดเรียน เพื่อไปช่วยผู้ปกครอง ประกอบการทำมาหาเลี้ยงชีพ^๔ ซึ่งปรากฏว่าบางครอบครัวถึงกับต้องอพยพไปอยู่ที่อื่น ที่พอจะมีอาหารบริโภคนและบางคนแม้ไม่อพยพไปแต่ก็ต้องไปเที่ยวขอทานมาเลี้ยงชีวิต

กล่าวได้ว่าภารกิจใหญ่ของครูภาษาไทยนี้มีความสำคัญทางการปกครองมาก เพราะจะทำให้เกิดสำนึกถึงความเป็นคนไทย และก่อให้เกิดเส้นทางคมนาคมดีและสะดวก

^๑ กจช., ร.๖ ศ.๘/๒๒ โรงเรียนแฉกการเคาเรียนมณฑลอิสาน

๑๑ พฤษภาคม ๑๒๕.

^๒ กจช., ร.๖ ศ.๘/๒๒ ๒๘ พฤศจิกายน ๑๒๕.

^๓ กจช., ร.๖ ศ.๘/๒๒ ๑๕ ธันวาคม ๑๒๕.

^๔ กจช., ร.๖ ศ.๑/๑ รายงานประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล แผนกกระทรวง
ธรรมการ ๒๓ กันยายน ๑๒๕.

^๕ กจช., ร.๖ ศ.๑/๑๔ รายงานกระทรวงธรรมการ ฉบับที่ ๕ ประจำ
พุทธศก ๒๔๕๕.

ในการติดต่อกับกรุงเทพ ก็จะยิ่งทำให้พลเมืองในแถบนี้รู้สึกตัวเป็นไทยยิ่งขึ้น^๑ ในปี ๒๔๓๕ มีการสอนภาษาไทยขึ้นแห่งแรกที่วัดสุทัศนาราม ให้ชื่อโรงเรียนว่า อุดมวิทยา-คม และในปี ๒๔๔๒ ก็ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนวัดสวนภาษาไทยขึ้นทั้งหัวเมืองมณฑลภาคอีสาน^๒

หน้าที่ของหมู่บ้านที่มีศอรัส

เนื่องจากในสังคมไทยถือว่าที่ดินที่พระราชาอาณาจักร เป็นของพระมหากษัตริย์ หากให้ราษฎรทำกินได้^๓ แต่ในทางปฏิบัติแล้วที่ดินเหล่านั้นก็จะอยู่ในความครอบครอง สามารถมีสิทธิทำกินได้ของชาวบ้านในหมู่บ้านนั้น ๆ^๔ และในสังคมที่มีระบบเศรษฐกิจ ศักดินาซึ่งเป็นระยะเวลาจนการเปิดประเทศโดยสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษนั้น

๑ กจช., สบ. ๒.๔๗/๒๕ มีบันทึกรายงานเสด็จตรวจราชการภาคอีสาน ของจอมพลสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต พ.ศ. ๒๔๓๐. *

๒ ประวัติวัดสุทัศนาราม..., หน้า ๒๑ - ๒๓.

๓ ในกฎหมายพระโองการเบ็ดเสร็จ มาตราที่ ๕๒ กล่าวไว้ว่า "...ที่ใน แคว้นแคว้นกรุงเทพพระมหานครหรือชุมชนหาคัดกกรพระรัตนราชธานีบุรีรมย์ เป็นที่แห่ง พระเจ้าอยู่หัว หากให้ราษฎรทำกินได้ ผู้เป็นข้าแผ่นดินอยู่จะไ้เป็นที่ราษฎรทำมิได้..."
คุรุสภา กฎหมายตราสามดวง (กรุงเทพฯมหานคร : องค์การตำราคุรุสภา, ๒๕๐๔), ๓ : ๑๑๕.

๔ Lawrence Krader, Asiatic Mode of Production (Netherlands:Van Gorcum and Comp, 1975), pp. 120 - 121.

การผลิตทางการเกษตรของไทยถือกันเป็นปัจจัยสำคัญยิ่ง เช่นเดียวกับสังคมชาวนา
อื่น ๆ^๖ แต่ประชาชนกลับไม่ใคร่เป็นเจ้าของที่แท้จริง ไม่มีกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินส่วนตัว
แต่ประการใด หากเป็นเพียงผู้ถือครองเท่านั้น^๗ ในลักษณะเช่นนี้ประชาชนจึงมีฐานะ
เป็นผู้เช่า ต้องมีพันธะตอบแทนต่อรัฐด้วยถูกเกณฑ์แรงงาน เสียภาษีและภาษี

การเกณฑ์แรงงาน แรงงานตามหมู่บ้านต่าง ๆ ใต้อุบายใต้การควบคุมของ
รัฐโดยระบบไพร่ และโคโซแรงงานเหล่านี้ด้วยวิธีเกณฑ์^๘ ซึ่งจะเกณฑ์เพื่อวัตถุประสงค์
ใดก็ได้ โดยอาจจะเป็นการทำงานให้กับรัฐหรือขุนนาง เช่น การก่อสร้างวัง วัด
ท่าสงคราม ทახามสิ่งของและอื่น ๆ การเกณฑ์แรงงานจึงเปรียบเสมือนกับระบบ
ภาษีอากรโดยเก็บในรูปของแรงงานแทนที่จะเป็นเงิน^๙

^๖ นิตยสาร นาดสุภา และคณะ, เทวบัณฑิตกับประวัติศาสตร์ไทย
(กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๒๔), หน้า ๑๑๓.

^๗ นันทิมา อ่องสุรัตน์, "มาร์กซกับทฤษฎีพัฒนาโดยไม่ผ่านทุนนิยม," วารสาร
ธรรมศาสตร์ ๕ (เมษายน - มิถุนายน, ๒๕๒๓), หน้า ๓๘.

^๘ การเกณฑ์แรงงาน หมายถึง การที่บุคคลหนึ่งใช้แรงงานของคนเพื่อรับใช้
บุคคลอื่นหรือรับใช้บุคคลกรอง ในระบบเศรษฐกิจแบบกึ่งเคมที่ังไม่มีการใช้เงินตราหรือ
หลายนั้น การเกณฑ์แรงงานคือเป็นรูปแบบหนึ่งของการจ่ายทดแทนควบคู่กับการแลกเปลี่ยน
สินค้าต่าง ๆ ดู Ed Esmonin, "Corvée" Encyclopedia of the Social
Science 4(1931): 455 - 456. อ้างถึงใน นิธิยง สุสาพันธ์, "ความเปลี่ยนแปลง
ของระบบไพร่ และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว," หน้า ๑๘.

^๙ เรื่องเดียวกัน.

ชาวบ้านอาจจะถูกเกณฑ์ในลักษณะต่าง ๆ กัน คือ

ก. /ทำงานประจำการในเมืองนั้น ๆ เช่น การสีข้าวขึ้นฉาง การรักษากำน

ข. /ทำงานโยธาเกี่ยวกับการก่อสร้างต่าง ๆ ในเมืองของตน เช่น ตัดถนน

ซุกคลอง

ค. /ทำงานในราชการ เช่น การซ่อมแซมวัด วัง

ง. /การเกณฑ์แรงงานในกรณีพิเศษ^๓ เมื่อมีงานราชการพิเศษ เช่น การ
สร้างพลับพลารับเสด็จ หมายตามสั่งของสงฆ์หลวง การทำสงคราม เป็นต้น

การถูกเกณฑ์แรงงานนี้จะถูกเกณฑ์ปีละ ๓ เดือน หรือมีครั้งนั้นจะต้องเสียค่า
ราชการปีละ ๑๘ บาท มาใน พ.ศ. ๒๔๔๔ ลดเหลือ ๒ บาท^๔ การที่ชาวบ้านต้องถูก
เกณฑ์แรงงานทำให้การประกอบอาชีพไม่มีความต่อเนื่อง การพัฒนาความสามารถใน
วิธีการผลิตและการประกอบอาชีพจึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ยาก โดยเฉพาะถ้าเป็นการ
เกณฑ์ในกรณีพิเศษ เช่น ในยามสงคราม ซึ่งไม่มีกำหนดเวลาสิ้นสุด^๕

ดูรายละเอียดใน นิธิภิญญา สว่างจุมิตรรวม, "การควบคุมกำลังคนในสมัย
รัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกษตรทหาร," หน้า ๗๕ - ๗๖.

^๓ นิตยสาร นานาสูภา และคณะ, เศรษฐกิจกับประวัติศาสตร์ไทย, หน้า ๒๕๖.

^๔ เช่นที่เมืองเขมรราชทองชนล่งสิ่งสอง สงฆ์หลวงกรมการเมืองอุบลราชธานี
ไปราชการที่เมืองหิน เมืองตะโปน เดือนละ ๒ เดือน ๓ เดือน และจัดส่งเสบียง
อาหารเสมอเป็นเวลาหลายปีติดต่อกัน ทำให้ชาวบ้านถึงกับซูบผอมและล้มตายตามระยะ
ทาง นอกจากนี้ชาวบ้านก็ไม่มีโอกาสทำนาจึงประสบความอดอยาก ต้องพากันรวบรวม
อพยพแตกหนีไป เมื่อข้าหลวงมาเร่งช่วยเหลือจึงได้ไม่ครบจำนวนและได้สั่งให้หน้า
กรมการเมืองมาจำชื่อ โยงมือ ตากแดดสามวัน แล้วเขียนคนละ ๕ ที่ หู หจข.,
ร.๕ ม.๒.๑๒๓/๑๐ นครจำปาศักดิ์ ระยะเวลาหาว่ามาค้ำยิบตี กราบบเรียนลูกขุน ณ
ศาลา ๕ มิถุนายน พ.ศ. ๑๐๕.

การเกณฑ์แรงงานปกติจะเกณฑ์ในฤดูน้ำ ซึ่ง เป็นระยะเวลาที่ชาวบ้านทำนาเสร็จเรียบร้อยแล้ว แต่ในบางสมัยก็บางกรัง เนื่องจากความเร่งด่วนของงานทำให้ไม่เป็นเช่นนั้น ผลก็คือชาวบ้านไม่มีโอกาสที่จะทำการผลิตได้ ซึ่งทำให้ต้องประสบกับความอดอยากได้ และแม้แต่การเกณฑ์ในฤดูน้ำก็ทำให้ชาวบ้านไม่มีโอกาสประกอบอาชีพอื่นนอกเหนือจากการทำนา ทำให้ไม่มีการพัฒนาอาชีพเฉพาะอย่างที่มีความชำนาญ

นอกจากนี้บางครั้งอาจเกิดการเกณฑ์ข้ามถิ่นได้ ดังนั้นหมู่บ้านจึงมีบั้งเวร โดยเขียนขอมบังคับสำหรับหมู่บ้านไว้รอบบั้งไม้ไผ่ เมื่อถึงเวรใคร จำบ้านก็นำไปให้อ่านเพื่อให้รู้ว่าตนถูกเกณฑ์ การเกณฑ์จะหมุนเวียนกันไป โดยเกณฑ์คราวละ ๓ - ๔ ครัวเรือน บางคราวถึง ๑๐ ครัวเรือน เมื่อมีเกณฑ์ครั้งต่อไปก็เกณฑ์คนในครอบครัวอื่นต่อไป เวียนไปจนกว่าจะครบ^๓

ในการเกณฑ์นี้ถือเป็นหน้าที่ของกำนันและจำบ้านเรียกเกณฑ์และจะต้องส่งข้าหลวงไปที่ต่าง ๆ ซึ่งบ้านวันนำหามาส่งก็ต้องเกณฑ์คนในหมู่บ้านนำหามาส่งหมู่บ้านอื่นต่อไป จนกว่าจะพ้นเขตบ้านและเป็นผู้ระดมคนเกณฑ์ราษฎรให้จัดอาหารไปเลี้ยงข้าหลวงตลอดเวลาที่พำนักอยู่ในหมู่บ้านตน ตลอดจนเกณฑ์ราษฎรเผ่าละวังรักษาสิ่งของกาย^๔

๑ ชาวนครราชสีมาถูกเกณฑ์มาสร้างพระบรมวงศานุวงศ์ที่ลพบุรี จำนวน ๔๑๖ คน ต้องทำงานจนถึงเดือน ๕ และเกิดการบวชโง้งวันมากจึงปล่อยให้กลับไปทำนา ภู กทช., ร.๔ จ.ศ. ๑๒๖๑ เลขที่ ๑๒๕ ร่างตราถึงเจ้าเมืองและกรมการเมืองให้ระวาทความผู้ไม่เสียภาษี ฯลฯ

^๒"การปกครองของชนชาติลาวตะวันออก," วชิรญาณ ๔ (ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕) หน้า ๒๕๑๑.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๑๐.

^๔เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๐๘.

การต้องปฏิบัติในลักษณะเช่นนี้ทำให้ราษฎรไม่ยอมให้กรมการอำเภอออกมาตรวจเพราะเมื่อออกมาแล้วมักเรียกเกณฑ์เอาข้าวปลาอาหาร แล้วก็ไม่ไ้คิดเงินให้^๑

นอกจากนี้การเกณฑ์ยังก่อให้เกิดปัญหาในการผลิตและการพัฒนาเทคโนโลยี เนื่องจากกลัวการจะต้องถูกเกณฑ์เข้ามาอยู่กรุงเทพฯ ถ้าหากมีความสามารถเป็นพิเศษในค่านใดค่านหนึ่ง^๒ แม้แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกองช่างใหม่ขึ้นที่นครราชสีมาแล้วให้นำครูมาสอน เพื่อให้การเลี้ยงไหมมีคุณภาพขึ้น ก็ปรากฏว่าเหล่าเด็กนักเรียนจะต้องตกเป็นถนนหลวง ไหมที่สาวไคตองตกเป็นของหลวง เป็นต้น ทำให้ไม่ค่อยมีผู้สมัครเข้าเรียน^๓

ส่วนในมณฑลอุดรนั้นมีการเกณฑ์รายฉกรรจ์อายุ ๑๘ - ๒๐ ปี มาให้เจ้าเมืองกรมการใจสอย เดือนหนึ่งประมาณ ๘ - ๑๒ คน เรียกว่าเด็กนักเรียนตามหางานไม่ไ้ตองเสียเงิน ๔ - ๖ บาท ต่อเมื่อเด็กนักเรียนนี้ถ้าหากเป็นชายฉกรรจ์อายุ ๒๑ ปีจะเสียค่าราชการ^๔ เช่นคนอื่น ๆ ถึง ๔ บาท การเก็บเงินจากเด็กนักเรียนนี้เป็นรายได้

^๑ กจร., ร.๖ ม.๒๐/๔ รายงานราชการมณฑลร้อยเอ็ด ๒๕ สิงหาคม ๑๓๑; การเกณฑ์ในระยะหลังเป็นการเกณฑ์จากกรมพระราชวังบวรวิษุวัต ร.ศ. ๑๑๘ ดู กจร., ร.๖ ม.๒/๔ แก่เขว้ว่าการกรมพระราชวังบวรวิษุวัตลักษณะเกณฑ์จาก ร.ศ. ๑๑๘ (๑๔ ตุลาคม - ๑ มีนาคม ๒๔๕๘).

^๒ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยรับสั่งกับ ดร.เฮาส์ ว่า "...ผู้ใดจะทำการอะไรใหม่ ๆ ในสมัยนั้นจะต้องทำในที่ซ่อนเร้น เพราะถ้ากษัตริย์รู้เข้าก็จะเรียกตัวบุคคลเหล่านี้ไปรับราชการหมดเพื่อมองกันมิให้บุคคลเหล่านี้ทำการคนกว่าต่อไป..." อนุช๑๖๒๕๙ ในรัชกาลที่ ๔ (พระนคร: ไบพินพ์รอมมิติไทเอ, ๒๕๐๕) หน้า ๓๒

^๓ กจร., ร.๕ กข.๘/๒ กองช่างใหม่นครราชสีมา กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๗.

✓ พงศาวดารเมืองสกลนคร, ฉบับพระบริบาลศุภกิจ, หน้า ๑๗.

พิเศษของเจ้าเมืองกรมการนอกเหนือจากเงินเดือนแล้วลักษณะคล้ายเลขสม ซึ่งเป็นที่
 เคียดแค้นมาก จึงทำให้ยกเด็กแต่เกรงว่าเจ้าเมืองกรมการบางคนจะเคียดแค้นจึงให้
 เพิ่มเงินเดือน^๑ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำรัสว่า
 ระวังมิให้เจ้าเมือง กรมการ เคียดแค้นเกินไปนัก เพราะอาจก่อให้เกิดปัญหาการปกครอง
 ขึ้นได้^๒

กล่าวได้ว่า การเกณฑ์แรงงานทำให้ชาวบ้านไม่มีอิสรภาพ และไม่สามารถ
 ที่จะทำการค้าได้โดยสะดวก ส่วนช่างและนักประดิษฐ์พื้นเมืองก็ถูกเกณฑ์ไปทำงานใน
 ราชสำนัก จึงทำให้บุคคลเหล่านี้หมดโอกาสที่จะดำเนินอาชีพโดยอิสระ เป็นอุปสรรคต่อ
 การพัฒนาขึ้นมาเป็นเศรษฐกิจที่มีการผลิตเพื่อตลาด^๓

การส่งส่วย มีอยู่ ๒ ชนิด คือ การส่งส่วยเป็นสิ่งของและเป็นเงินตราโดย
 เรียกเก็บจากบุคคลบางพวกซึ่งไม่ต้องการ เข้าประจำการ แต่ยอมส่งสิ่งของที่ทาง
 ราชการต้องการใช้หรือเงินตรามาใช้แทน^๔

^๑ กจข., ร.๕ น.๒๔.๒/๑๖ พระยาตรีภพเทพ รองปลัดทูลฉลองกระทรวง
 มหาดไทย กราบบังคมทูล.

^๒ กจข., ร.๕ น.๒๔.๒/๑๖ พระราชดำรัสของพระเจ้าบาทสมเด็จพระจุลจอม-
 เล่าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ๕ ธันวาคม ๑๒๔.

^๓ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, (บรรณาธิการ), วิวัฒนาการทุนนิยมไทย (กรุงเทพฯ :
 สารศึกษาการพิมพ์, ๒๕๒๓), หน้า ๓๐ - ๓๑.

^๔ อรรถพร นพคารา, "การปรับปรุงการปกครองและความขัดแย้งกับฝรั่งเศษ
 ในมณฑลอุดร ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๓๖ - ๒๔๔๓," วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต
 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๐, หน้า ๔๖.

สิ่งของที่ส่งมักจะเป็นทรัพย์สินในท้องถิ่นนั้น ๆ" ซึ่งมักเป็นของมีราคาและน้ำหนักไม่มาก เช่น หนังสือตัว แต่หากไม่มีสิ่งของก็สามารถส่งเป็นเงินได้โดยเสีย

ช่วยเร็ว มาจาก อุบลราชธานี กาฬสินธุ์ รัตนบุรี สุวรรณภูมิ เขมราช มุกดาหาร สุรินทร์ สังขะ บุรีรัมย์ สุพรรณบุรี พุทธรักษา ขอนแก่น ศรีสะเกษ เกษอุดม สกลนคร คำเขื่อนแก้ว ยโสธร ท่าขอนยาง ภูแล่นช้าง ฯลฯ

ช่วยทองคำดูย มาจาก ชนบท นครจันทิก ปักธงไชย นครราชสีมา ภูเขียว หนองคาย โพนพิสัย ภูเวียง ขัยภูมิ อุบลราชธานี วรรณานิคม สกลนคร ท่าอุเทน ยโสธร นครพนม

ช่วยเงิน มาจาก ขงเจียม หนองหาร เขมราช ชนบท ขอนแก่น เลย ฯลฯ

ช่วยกระวาน มาจาก กาฬสินธุ์ สุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด ยโสธร นครพนม ขอนแก่น มุกดาหาร เขมราช

ช่วยป่าน มาจาก ยโสธร นครพนม มุกดาหาร กาฬสินธุ์ ชนบท ร้อยเอ็ด ขอนแก่น นครพนม นครราชสีมา

ช่วยครัว มาจาก สังขะ สุวรรณภูมิ อุบลราชธานี ขงเจียม หล่มสัก เลย คานฮาย

ช่วยน้ำรัก มาจาก นครพนม หนองคาย หนองหาร กาฬสินธุ์ สกลนคร อุบลราชธานี เขมราช ฯลฯ

ช่วยน้ำผึ้ง มาจาก อุบลราชธานี ขงเจียม กาฬสินธุ์ เขมราช ร้อยเอ็ด ฯลฯ

ช่วยทองแดง มาจาก นครจันทิก

ช่วยไหม มาจาก ยโสธร ชนบท หนองคาย นครพนม ร้อยเอ็ด ขอนแก่น

ช่วยผ้าขาว มาจาก ยโสธร ชนบท หนองคาย นครพนม ร้อยเอ็ด ขอนแก่น อุบลราชธานี สุวรรณภูมิ ภูมู่รอด แกวกัญหา, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๑๑) วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๘, หน้า ๕๑ - ๕๓.

คนละ ๔ บาท ซึ่งเงินส่วนนี้จะแบ่งส่งให้กับพระคลังมหาสมบัติ ๓ ส่วน และพระราชวังบวร ๑ ส่วน^๑ ต่อมาในปี ค.ศ. ๑๑๔ กรมหมื่นสรรรัตนดิษประสงก์ทรงพระดำริเห็นว่าไม่ควรแยกส่วยเป็นสองอย่างเช่นนี้ จึงได้โปรดให้รวมเสีย แล้วเรียกเงินด้วยแก่ชายฉกรรจ์คนละ ๒ บาท ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชกระแสเห็นชอบด้วย^๒ เงินส่วยที่ส่งนี้จะมีทั้งเงินตราของไทยและเงินลาวซึ่งเรียกว่า แนน^๓

ในการส่งส่วยโดยเฉาะที่เป็นสิ่งของนั้นจะไ้บรรทุกด้วยโคต่างจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือลงมาถึงสระบุรี แล้วจากสระบุรีเข้ากรุงเทพก็สามารถใช้ทางเรือได้ การส่งส่วยของแต่ละครั้งจะเป็นชบวนใหญ่ เช่น เมื่อพระจันทร์สุริวงศ์ เมืองมุกดาหารให้คนคุมส่วยซึ่งประกอบไปด้วย เรว่ ตรีฝั่ง น้ำรักนั้นต้องใช้โคต่างถึง ๕๓ ตัว ช้างพลายทั้ง ๘ เชือก คน ๕๖

^๑ กทช., ร.๓ จ.ก. ๑๑๕๓ เลขที่ ๒๐ โยนอกหลวงฉกรรสุนทร เรื่องส่งส่วยเรว่และเงิน ทอง เมืองลาวตะวันออกเฉียงเหนือ.

^๒ กทช., ร.๕ ค.๑๓.๒/๑๓ เรื่องส่งส่วยลาวลาว ๒๖ มกราคม ๑๑๕๓.

^๓ กทช., ร.๓ จ.ก. ๑๑๕๓ เลขที่ ๑๓ โยนอกหลวงราชธาดา หลวงฉกรรสุนทร เรื่องนำเงินส่วยตัวเรว่มาส่งกรุงเทพ; เงินแพนหรือเงินแนนหรือเงินแท่งนี้คือเงินฝาง ซึ่งมีรูปร่างเป็นแท่งเป็นก้อน ดูรายละเอียดใน หลวงผดุงแคว้นประจันต์ "เรื่องเงินของราษฎรภาคอีสาน" ลัทธิธรรมเนียมกลาง ๆ ภาค ๑ - ๒ (พระนคร : องค์การการศึกษาศึกษา, ๒๕๐๔), หน้า ๕๑.

การส่งส่วยซึ่งเป็นทรัพย์สินในท้องถิ่นที่มีความสำคัญต่อการค้าขาย โดยรัฐ
ส่วนกลางได้นำส่วยเหล่านี้ไปใช้หนี้ค่าการการค้ากับต่างประเทศโดยเฉพาะกับจีน การ
ส่งส่วยนี้ถือเป็นเรื่องสำคัญมาก จะต้องเร่งส่งให้ทันก่อนมรสุมเพื่อจะได้ส่งเรือสินค้าได้
ทัน คือต้องถึงกรุงเทพฯภายในเดือนห้า และจะต้องส่งให้ครบ ถ้าไม่ครบเจ้าเมือง
กรมการ นายหมวด นายกอง จะคงถูกลงโทษ ถ้าหากได้รับของส่วยนั้นไม่ครบจะ
ต้องส่งเงินแทน โดยพิจารณาตามที่ราษฎรซื้อขายกัน^๒ เช่น เร่วคิดราคาห้าจะ
๕ ตำลึง^๓ บางครั้งให้ส่งเป็นกระบือแทนได้^๔

ในระยะต่อมาการส่งส่วยเป็นสิ่งของซึ่งมีน้ำหนักเช่นเร่วต้องบรรทุกโคต่าง
ช้าง เกวียน จึงมีนโยบายให้จำหน่ายเร่วที่เก็บได้เสียก่อน แล้วส่งเป็นเงินหรือถ้าหาก
เร่วได้ไม่ครบจำนวนจะส่งสิ่งของอื่น เช่น ทองคำ งา ร้าง แทนก็ได้^๕ จึงเป็นการเปลี่ยน

^๑ กหข., ร.๕ จ.ศ. ๑๒๒๕ เลขที่ ๓๑๐) ร่างตราตอบเมืองพิไชย เพชรบูรณ์
หนองคาย หล่มสัก ส่งเงินแทนครั้งและทอง.

^๒ กหข., ร.๑ ร.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๒๕๑ หนังสือพระยามหาอำมาตย์มาถึง
พระยาสังขบุรี หมื่นณรงค์ศึกข้าราชการหลวง พระวิเศษอุไทย ขุนเทพภักดีข้าราชการหลวง.

^๓ กจข., ร.๕ น.๑.๑๒๓/๑๐ โยนอกพระยาราชวรานุกูล โยนอกจากเมือง
สกลนคร (กุมภาพันธ์ ๑๐๑ - กุมภาพันธ์ ๑๐๕).

^๔ เช่นเมืองสุวรรณภูมิ นครพนม ขุนลาวราชธานี สกลนคร สุรินทร์ เมืองขึ้น
กาฬสินธุ์ รัตนบุรี ต้องส่งกระบือแทนส่วย ๑๑๗๘ ตัว ทำให้ต้องสูญเสียแรงงานการผลิต
ดู กหข., ร.๔ จ.ศ. ๑๒๒๐ เลขที่ ๒๑๓ บัญชีส่งกระบือแทนผลเร่วเจ้าเมืองและ
ท้าวเพี้ย.

^๕ กหข., ร.๔ จ.ศ. ๑๒๑๘ เลขที่ ๑๘๒ ร่างตราตอบเจ้าเมืองเรื่อง
ตอบรับผลเร่ว ผลกระวาน ส่วยเมืองยโสธร อากาทออำนาจ.

วิธีการ เก็บส่วยซึ่งสัมพันธ์กับนโยบายที่ไม่คว่ำค่าจากรัฐบาลจีน และหันมาคว่ำค่ากับ
ตะวันตกแทน

นอกจากนี้ของป่าสิ่งส่งเป็นส่วย เช่น เร่วโคดคนอยดง ทำให้ผู้คนวิวแย้งกัน
เก็บ จึงทำให้ได้แต่เร่วดลบน ซึ่งทำให้สมเด็จพระนเรศวรมหาราชปรากฏ เสนาภัก
กระทรวงมหาดไทยเห็นว่าควรกำหนดเวลาเก็บ ถ้าใครเก็บก่อนต้องถูกปรับคนละ
๑ บาท และเร่วที่เก็บนั้นก็ให้รับเป็นของหลวง การเก็บให้เสียค่าอนุญาตคนละ ๑ ฐ
ให้กับเจ้าหน้าที่ผู้รักษาป่าด้วย

วิธีการเก็บส่วยอาจทำได้ในลักษณะเป็นการเก็บเป็นรายบุคคล ซึ่งเป็นการ
เก็บส่วยประจำปี^๒ จะมีการกำหนดอัตราแตกต่างกันไปตามท้องที่และชนิดสิ่งของ เช่น
แลกเมืองหนองคาย ขอนแก่น ส่งส่วยไม้คนละ ๒ ต้นต่อปี หรือเร่วคิด ๓ คนต่อหาบ
ส่วยรักคนละ ๑๔ ทะนาน^๓ และบางครั้งก็จะเก็บเป็นกอง หรือเป็นหมู่บ้านก็ได้^๔ จึง
เป็นลักษณะเกณฑ์เฉลี่ย และหมู่บ้านจะมีฐานะเป็นหน่วยในการเสียภาษีด้วย

สำหรับชนกลุ่มน้อยที่เข้ามาอยู่อาศัยเช่น ชก ไทยเหนือ ซึ่งเข้ามาอยู่ที่
หนองคายนั้นเดิมไม่ได้ออกส่วย เพียงแต่เก็บเงินส่วนตนและเฟื้องบ้าง คนละสลึงบ้าง
บางทีก็ไม่ได้เก็บแต่ขอเฉลี่ยหาขายพอ สิ่งของต่าง ๆ ที่หาได้ในท้องถิ่นนั้นมาใช้ในราชการ
เนื่องจากถ้าเก็บส่วยและไ้ราชการมากเกินไปก็มักหลบหนีเข้าป่าไป เจ้าพระยาจักรี

ศูนย์วิจัยทรัพยากร

^๑ กจช., ร.๕ น.๘๘/๓ จักราชการในเมืองลาวพวน, ๓๑ ธันวาคม
ร.พ. ๑๑๑.

^๒ นันทิยา สว่างวุฒิชรรม, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕.

^๓ กจช., ร.๓ จ.ศ. ๑๑๘๓ เลขที่ ๒๐ บัญชีจำนวนเลขทำส่วยไม้ขอนแก่น
และเชียงใหม่.

^๔ กจช., ร.๕ น.๒.๑๓๓/๓๐ ใบมอกเมืองต่าง ๆ ศักราช ๑๒๘๘.

มีความเห็นว่าควรจะได้เก็บส่วน ingsปรากฏในสารตราที่มีมาถึงพระยาสุริยเดช ข้าหลวง
เมืองหนองคาย

"...ซึ่งพวกไทยเหนือ เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตแขวงเมืองหนองคาย
นั้นก็^๑เป็นไพร่พลเมือง ข้าขอขจัดเสียมากรุงเทพาทั้งสิ้น ซึ่งจะยกเว้นไม่เก็บส่วยสิ่งใด^๒
ให้เป็นประโยชน์แก่แผ่นดินบ้างก็ไม่ควร..."^๓

เงินส่วยที่เก็บได้นี้จะเก็บไว้สำหรับใช้จ่ายในงานราชการประจำเมืองและ
พระราชทานแก่เจ้าเมืองท้าวเพียง ๑ ส่วน และทูลเกล้าถวาย ๒ ส่วน^๔

อย่างไรก็ตาม การเก็บส่วยนั้นจึงเป็นสิ่งที่มิมีปัญหา มาก บางครั้งไม่มีสิ่งของ
บางครั้งเก็บแล้วเจ้าเมือง กรมการก็เอามาใช้สอยส่วนตัว ทำให้ส่วยค้าง เช่น เงิน
ส่วยเมืองสหัสขันธ์ค้างอยู่กับราชบุตรถึง ๒๕ ปี ๑๒ คำถึง ๑ บาท^๕ บางครั้งก็เก็บ
ซ้ำซ้อนกันหลายครั้งทำให้ไพร่เดือดร้อน^๖ ปัญหาเหล่านี้ทำให้รัฐส่วนกลางต้องจัดให้มี
ข้าหลวงขึ้นมาเร่งรัด โดยให้หัวเมืองที่ข้าหลวงขึ้นมารายงานนั้นจ่ายเบี้ยเลี้ยงวันละ ๑ บาท
และบางครั้งข้าหลวงก็มารับการอุทธรณ์เงินและสิ่งของจากกรมการเมืองเป็นส่วนตัว ทำให้มี

^๑ กจข., ร.๕ ม.๕๘/๘ จักรวรรดิราชมณฑลลาวท้าว ๑๗ กุมภาพันธ์ ๑๐๘.

^๒ กจข., ร.๕ ม.๒.๑๒ก/๘๐ ใบบอกเมืองต่าง ๆ ปีมชวศ ๑๒๕๓

จ.ศ. ๑๒๕๐.

^๓ กจข., ร.๕ ม.๒.๑๒ก/๒๕ ใบบอกเมืองต่าง ๆ, มกราคม ร.ศ. ๑๐๕ --
ตุลาคม ร.ศ. ๑๐๖ พระยามหาอำมาตยาธิบดี กราบขอพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว.

^๔ กจข., ร.๕ ม.๒.๑๒ก/๕๗ เมืองต่าง ๆ.

การฟ้องร้องทำให้ขาดลงถึงกับถูกเขียนและถูกจำคุก^๑

การที่ไพร่ต้องส่งด้วยนี้บางครั้งก็มีปัญหามาก เนื่องจากในภูมิภาคนี้ทรัพยากร ซึ่งเป็นของป่าและแร่ธาตุซึ่งใช้เป็นตัวช่วย สินค้าตลอดมาเริ่มจะหมดไป เช่น ไพร่หลวงส่งด้วยทอง เมื่อหาทองไม่ได้ก็ลองหาขายหาเงินมาส่งแทน^๒ ในบางกรณีนายกองก็ไม่สามารถส่งด้วยตามกำหนดได้ เนื่องจากปัญหาไปไล่ล่าระตัวเล็กที่ตาย หนี ขรา พิกการ ตลอดจนไปค้าขายที่อื่น เช่น กองพระพิไชยภักดิ์ซึ่งทำด้วยทองขึ้นกับเมืองนครราชสีมาเมื่อถูกเร่งรัด ก็หาความกลัวจึงต้องไปดูเงินผู้มีชื่อญาติให้ครบ แต่เมื่อเดินทางมาถึงปักธงไชยเจ้าของเงินก็มาเอาคืน^๓ บางครั้งต้องนำกระบือลงมาขายเพื่อหาเงินเป็นตัวช่วย เช่น นายกองช่วยทองเมืองจตุรัส ปักธงชัย ชัยภูมิ ได้นำกระบือลงมาขายที่ลพบุรี จำนวน ๒๗๕ ตัว ก็ถูกกรมการเมืองลพบุรียึดเอาเงินและยังจับกระบือไว้ อีก ๓๓ ตัว^๔

^๑ กทข., ร.๔ จ.ก. ๑๒๑๕ เลขที่ ๑๕๔ เรื่องตั้งพิทักษ์ตราค่าธรรมเนียม
ให้ขาดลงขึ้นไปเร่งเงินส่งค้างเมืองลาว - เขมร.

^๒ กทข., ร.๔ จ.ก. ๑๒๒๕ เลขที่ ๓๑๗ ร่างตราขอเมืองพิไชย เพชรบูรณ์
หนองคาย หลอมสีก ส่งเงินแทนครั้งละทอง.

^๓ กทข., ร.๓ จ.ก. ๑๒๑๐ เลขที่ ๒๐๐ ส่งทองคำด้วยและเงินแทนทองคำ
พร้อมควยบัญชีทางลาว.

^๔ กทข., ร.๓ จ.ก. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๑ จกหมายพระยามหาอำมาตย์ถึง
ขุนเจ้าเมืองกรมการเมืองลพบุรีว่าเมืองจตุรัส เมืองปักธงชัย เมืองชัยภูมิ นายกอง
ส่งทองนำกระบือลงมาขาย คิดเอาเงินค่าธรรมเนียมขายกระบือ.

สำหรับราษฎรเองก็เดือดร้อนที่ต้องถูกเกณฑ์ไปหาของป่า ร่อนทองเพื่อเป็น
 ส่วยหรือเสียเป็นเงิน โดยเฉพาะชาวเขาซึ่งเป็นกลุ่มชนที่ล้าหลัง ยังชีพด้วยการทำไร่
 เลี้ยงลอยและการหาของป่าและล่าสัตว์ การเสียส่วยยังเป็นภาระหนักอึ้งจนบางครั้ง
 ชาวเขาไม่มีจะเสียส่วยจึงขอเวลากันมาว่างแทน^๑

ต่อมาในปี ๒๔๔๔ รัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการ
 โดยมีอัตราสูงสุดปีละ ๒ บาท สำหรับชายฉกรรจ์ซึ่งมีอายุระหว่าง ๑๕ ปี จนถึง ๖๐ ปี^๒
 และได้ประกาศใช้ในมณฑลต่าง ๆ ไปตามลำดับ เช่น ประกาศใช้ในมณฑลอุดรปี ๒๔๔๖
 มณฑลอุบลราชธานี ปี ๒๔๔๘ เป็นต้น^๓ และให้เก็บคนละ ๔ บาท^๔ และในบางท้องที่ก็
 เก็บต่ำกว่านี้ โดยพิจารณาจากความอุดมสมบูรณ์และฐานะทางเศรษฐกิจของประชาชน
 การเสียเงินปีละ ๔ บาทนี้ก็ถือว่าเป็นภาระหนักของประชาชน บางครั้งถึงกับต้องขาย
 กระจับปี่เพื่อชำระ^๕ บางคนก็ยื่นฎาคติขึ้นร้อง ซึ่งเป็นการยื่นโดยไม่มีคอกเบี้ยและกำหนด

✓ บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, ราชอาณาจักรลาว (ระแวก : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์,
 ๒๕๐๓), หน้า ๒๘๒.

^๒ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓ คำนึงถึงคัม
 พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, ๒๕๑๕), หน้า ๔๐๔.

^๓กจช., ร.๖ ค.๑๗/๑๕ เงินรัฐูปการ มณฑลอุบล ๒๐ กันยายน ๒๔๖๗.

^๔อรรถพร นพการ, "การปรับปรุงการปกครองและความขัดแย้งกับฝรั่งเศส
 ในมณฑลอุดร...", หน้า ๒๐๖.

✱ เอ็มส์ เอ็ม เอชจูร์ส, รายงานการสำรวจโลกกิจตามชนบทสยาม,
 หน้า ๑๒๖.

เวลาใช้คืน เป็นลักษณะมีเมื่อไรก็ได้^๑ แต่ส่วนมากแล้วชาวบ้านก็ไม่ค่อยมีเงินไ้ ยืมมากนักเพราะแต่ละครอบครัวฐานะก็ใกล้เคียงกัน ซึ่งสถานการณ์นี้ นายทอง โสบุญ โต้ชี้แจงให้เห็นถึงการไม่มีเงินจะเสียค่าราชการ บางครั้งต้องขายสุกรเพื่อหาเอา มา เสีย โดยกล่าวว่า "...๘ บาทหายากเหลือเกิน ขายหมูตัวละ ๘ บาท ขายไก่ ๒ ตัว เป็นเงิน ๘ บาท ก็ลำบากแล้วว้าวยมาก..."^๒ ปรากฏโดยทั่วไปว่าราษฎรไม่ ค่อยจะมีเงินเสียจึงยอมทำงานโยธาแทน ซึ่งชาวบ้านเรียกกันว่า "ไปเป็นอนาถา" ใช้เวลาประมาณ ๑๐ - ๑๕ วัน โดยนำอาหารไปรับประทานเองและทำงานตามที่ กรมการเมืองสั่ง ซึ่งส่วนมากแล้วเป็นการทำถนน ขุดคลองเป็นต้น งานเหล่านี้มัก ทำอยู่ในตัวจังหวัด ไม่ได้ทำอะไรสำหรับหมู่บ้าน^๓ การไปทำงานแทนการเสียเงินนี้ บางแห่งมีเป็นจำนวนมาก เช่น พ.ศ. ๒๔๖๕ มณฑลอุดรมีผู้ยอมเสียเงินเพียง ๓๖ คน ในขณะที่ยอมทำงานโยธาถึง ๕๐๖ คน^๔

วิธีการเก็บส่วยจะใหญ่ใหญ่ไปข่าวประกาศให้ทราบโดยการตีเกราะประชุม แล้วกล่าวว่า "...วันนี้เอาให้เสียส่วย ใครมีเสีย ใครไม่มีให้หา..."^๕ และมักเก็บ

^๑สัมภาษณ์ นายลา ฉวีคุณธัมม์ อายุ ๕๐ ปี บ้านร่อนทอง ตำบลร่อนทอง อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์, ๒๖ พฤษภาคม ๒๕๒๑.

^๒สัมภาษณ์ นายทอง โสบุญ, ๑๓ พฤศจิกายน, ๒๕๒๓.

^๓เรื่องเดียวกัน.

^๔ส.บ. ๒.๒๔/๕ สย.เค็จ.เสนาบดีมหาดไทยถวายรายงานการเก็บเงิน รัชูปการ เดือนตุลาคม - พฤศจิกายน.

^๕สัมภาษณ์ นายลา ฉวีคุณธัมม์, ๒๖ พฤษภาคม ๒๕๒๓.

ประมาณเดือน ๒ ซึ่งเป็นระยะที่ชาวบ้านต้องกลับมารอว่านา การส่งบางครั้งชาวบ้านนำมาส่งเอง เช่นที่จังหวัดเลย นายมา ประเสริฐสุข กล่าวว่ามีมาส่งที่บ้านเจ้าเมืองกรมการเมือง และมีการตรวจซื้อกล้วย โดยเข้มาตรวจเดือน ๑๒ คือโอกาสมาซึ่งเทศน์มหาชาติแล้วกลับไปเล่าให้คนหมู่บ้านฟังถือว่าเป็นการใหญ่ และถือโอกาสหักหัวกล้วยส่วนอาหารนั้นนำมารับประทานกันเอง^๑

นอกจากนี้แล้วชาวบ้านยังต้องเสียภาษีให้กับรัฐด้วย ได้แก่ การเสียค่านา^๒ สินค้าเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ โดยการหักส่วน เช่น เกือบเก็บ ๑๐ ซัก ๑ ยาสูบเก็บ ๑๐ ซัก ๑ ปลาบึก ๒๕ บาท ซัก ๘ บาท เป็นต้น และการตั้งค่านเก็บภาษีตามเส้นทางการค้าต่าง ๆ การเก็บภาษีจุกจิก^๓ ที่เป็นการหาอากรความพยายามที่จะทำการค้าได้ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชดำริว่า

X... การเก็บภาษีอากรของเรายังคงอยู่อย่างจริงจังกลายเป็นเหตุความเจริญของสินค้าในเมืองเราเองมิใช่เจริญขึ้นได้ และเปิดทางให้พ่อค้าหัวเอาสินค้าของเมืองต่างประเทศซึ่งเป็นสินค้าที่มีอยู่ในประเทศเราเอง เขามาจำหน่ายได้..."^๔

^๑ สันภาษณ์ นายมา ประเสริฐสุข, ๑๓ กรกฎาคม ๒๕๒๒.

^๒ กจข., ร.๕ ก.๓.๒/๕ กรมนาเรื่องเงินค่านา "เรื่องเก็บเงินค่านาเมืองนครราชสีมา" ๗ กันยายน ร.ศ. ๑๑๐.

^๓ กทข., ร.๕ จ.ก. ๑๒๓๐ เลขที่ ๒๓๓ ถัดบอกเมืองนครราชสีมาความเรื่องฆ่ากันตายกับเรื่องภาษีน้ำอ้อย.

^๔ กจข., ร.๖ ค.๑๘/๑ สำเนาที่ ๑/๘๘ ๒๘ เมษายน ๑๓๑.

นอกจากนี้การมีเจ้าภาษี การกำหนดภาษีสูงก็ทำให้ประชาชนเลิกทำสิ่งนั้น
ได้ เพราะเห็นว่าไม่คุ้ม^๑ และการที่รัฐให้มีระบบเจ้าภาษีนายอากรก็ทำให้มีปัญหาใน
การผลิตได้^๒ เพราะบางครั้งผู้ที่อยากเป็นเจ้าภาษีนายอากรจะขอเก็บทุกสิ่งทุกอย่าง
เช่น จันทอง จันทอง ขอทำภาษีที่หอมม่วงกายแกมไหม เตื่อ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริในเรื่องนี้ว่า

"...การขอ^๓ม่วง^๔ ทอดเตื่อ สานเสื่อต่างๆ^๕ นี้เป็นทางหากินของคนจน
ของชาวบ้านอยู่ก็ ข้างชวากรุง เป็นของผูกซึ่งทำโดยมาก ก็เป็นเครื่องทำ
เลี้ยงชีวิตเล็กน้อยสำหรับบ้านเมืองก็ควรระวังโรยมาก ผู้ซึ่งจะหากไม่ใคร
จะมี เพราะผูกแพร่ทางประเทศ ยากายชวากรุงประเทศเขามาก ราคาก็ไม่
สูงแพง เนื้อก็กลัว... เห็นว่าการซึ่งผูกมวนนี้ก็เป็นการค้าคับแคบมากอยู่แล้ว ไม่
ควรจะไปเก็บเอาเงินราษฎรจนจนให้โลกความเดือดร้อน..."^๖

นอกจากนี้เจ้าเมืองและกรมการเมืองบางแห่งก็ได้ขอทำภาษี เช่น พระยา
ประจันตประเทศธานี เจ้าเมืองและกรมการเมืองฉกฉนครขอทำอากรศรีซึ่ง โดยจะ
ถวายปีละ ๔ ทาบ

^๑ กทข., ร.๕ ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ ๘๕๐ ธรรมเนียมที่ตั้งว่าด้วยการ
ค้าขาย.

^๒ ฎีกา ประการนั้น, "ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงเทพยุคต้น," วิทยา-
นิพนธ์ปริณิษยามหาบัณฑิต ภาควิชาเศรษฐศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๑๘, หน้า ๔.

^๓ กทข., ร.๕ มัคที่ ๑๗๒ เล่มที่ ๒ พระราชดำริเรื่องจันทอง จันทอง
 ฯลฯ ยื่นเรื่องราวขอทำภาษีที่หอมม่วง ฯลฯ

จากพันธะที่มีต่อรัฐถึงในรูปของการเสียส่วย เกณฑ์แรงงานและเสียภาษี
 สำหรับชุมชน ซึ่งมีการผลิตหอบังชีและมีส่วนเกินเหลืออยู่น้อยมากนี้ ทำให้พันธะเหล่านี้
 นี้เป็นภาระอันหนักยิ่งสำหรับชาวบ้าน ส่วนเกินที่เหลืออยู่น้อยนี้ถูกส่งเข้าสู่ท้องพระคลัง
 ทำให้ไม่มีโอกาสเกิดทุนขึ้นภายในหมู่บ้าน ไม่มีการเปลี่ยนแปลงประสิทธิภาพในการผลิต
 ชาวบ้านไม่มีโอกาสและอิสระในการประกอบอาชีพอย่างแท้จริง การควบคุมแรงงาน
 เป็นสิ่งที่รัฐมีอำนาจอย่างแท้จริง เพื่อตอบสนองความต้องการของรัฐ ชุมชนหมู่บ้านจึง
 ขาดความเป็นอิสระในตัวเอง การที่รัฐเกณฑ์แรงงานทำงานสาธารณะต่าง ๆ ก็ไม่ได้
 ตอบสนองความต้องการในระดับหมู่บ้านเลย ทำให้การเจริญเติบโตของหมู่บ้านเป็นไป
 อย่างเชื่องช้า

การเสียภาษีที่จุกจิกซ้ำซ้อนก็ทำให้ไม่มีแรงจูงใจในการปรับปรุงวิธีการผลิต^๑
 และเมื่อเกิดวิกฤตการณ์ทางธรรมชาติ คือ ฝนแล้ง ซึ่งเกิดมากในภูมิภาคนี้ ชาวบ้าน
 ก็ต้องช่วยตัวเองเป็นส่วนใหญ่ด้วยการกินเผือก มัน ถั่วฝักยาว หนามขี้^๒ และเดินทางไปหา
 ข้าวยังท้องที่อื่น^๓ โดยรัฐไม่ได้ให้ความช่วยเหลือเนื่องจากความยากลำบากในภาค

^๑ เช่น การเก็บภาษีน้ำศาลจะเก็บละเอียดมาก มีหลายระดับและเก็บทุก
 ประการ คือ น้ำศาลทรายขาว น้ำศาลทรายแดง น้ำอ้อย ฤ กทช. ๖๖.๔
 จ.ศ. ๑๒๓๐ เลขที่ ๒๓๑ วัลย์ออกเมืองนครราชสีมาความเรื่องซากันตายเรื่องภาษี
 น้ำอ้อย.

^๒ ดอกไม้ มีลักษณะคล้ายเมล็ดชาน้ำมันรับประทานไม่ได้จะหยาบกว่า.

^๓ นางคำพัน บัวมี กล่าวว่า เมื่อเกิดความอดอยาก ไม่มีข้าวรับประทาน
 ก็จะไปหาขอแลกหรือซื้อข้าวที่หนองบัวลำภู ผู้ที่มีเกวียนจะบรรทุกเกวียนมา ผู้ที่
 ไม่มีก็ใช้วิธีหาม โดยพยายามหามาให้ได้มากที่สุด จนบางครั้งถึงกับมีส่วจะออกมา
 เป็นเลือด สัมภาษณ์ นางคำพัน บัวมี ๑๕ กรกฎาคม ๒๕๒๒.

คมนาคนม์ คังพระราชาพระบเสชของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "โดยว่า
จะเป็นขึ้นจริงก็แก้ไขยาก เพราะเหล็กที่จะส่งเข้าที่ไปได้..."^๑ แต่ในบางครั้ง
เจ้าเมืองก็ขอนำเงินช่วยซื้อข้าวให้ราษฎรยืมรับประทาน หรือให้เงินช่วยหลวงซื้อ
ข้าวรับประทาน^๒

จากสภาพชุมชนหมู่บ้านที่มีการผลิตพอยังชีพและต้องถูกรัฐคุกคามส่วนเกินออกไป
ประกอบทั้งต้องประสบกับภาวะฝนแล้งเสมอ จึงทำให้การผลิตมีปัญหามากยิ่งขึ้น
จากสถานะเช่นนี้จึงเป็นที่น่าพอใจว่าชาวบ้านในหมู่บ้านต่าง ๆ มีปฏิกริยาอย่างไร

ปฏิกริยาของหมู่บ้านที่มีศตออำนาจรัฐ

จากการที่หมู่บ้านต้องสัมพันธ์กับอำนาจรัฐโดยการเป็นหน่วยการผลิตที่สำคัญ
การควบคุมแรงงาน และการส่งส่วยเสียภาษีให้แก่รัฐ ในขณะที่หมู่บ้านผลิตพอยังชีพ
ส่วนเกินของหมู่บ้านที่ส่งออกไปไม่ได้ยอนกลับมาเป็นประโยชน์แก่คนในหมู่บ้านต่าง ๆ
นอกจากการที่รัฐให้ความคุ้มครองป้องกันผู้รุกรานจากภายนอก ประกอบกับความ
ปรวนแปรของกินฟ้าอากาศ ซึ่งเกิดขึ้นเสมอเช่น ฝนแล้ง ทำให้ชาวบ้านมีปฏิกริยาและ
วิธีแก้ปัญหหลายวิธีคือ

^๑ กจร., ร.๕ ม.๒.๒๕/๓๖ มณฑลอิสลามเกิดชาวแพงราษฎรอพยพ

๓๑ กรกฎาคม ๑๒๒.

^๒ กจร., ร.๕ ม.๒.๑๒๖/๘ อุบลราชธานี ๔ กรกฎาคม ๑๑๐.

ก. ถ้วยวิธีการร้องเรียนเมื่อได้รับการกดขี่ เช่น บางครั้งเจ้าหมคนาย-
 กองเก็บเงินแทนส่วยไปแล้วทำไมไ้ส่วนตัวแล้วจะมาเก็บอีก? เจ้าเมืองกรมการเมือง
 บางคนก็มักจะเกณฑ์ราษฎรมาใช้ส่วนตัวจนเกิดความเดือดร้อนขึ้น^๒ นอกจากนี้ยังมีการ
 ร้องเรียนขอไปขึ้นกับเมืองอื่น เช่น คนที่หมู่บ้านสำราญร้องเรียนว่าไม่สมัครใจอยู่ใน
 บังคับเมืองอาจสามารถ แต่ขอไปขึ้นอำเภอเมือง จังหวัดนครพนม เพราะอาจสามารถ
 เป็นชาติแขก ส่วนคนบ้านนี้เข้แล้วและเคยขึ้นกับนครพนมมาก่อน บางคนถึงกับพูดว่า
 ด้ายคงให้ขึ้นเมืองอาจสามารถก็เสียเลย ๆ เงินส่วยก็จะไม่ส่ง การอย่างใดที่
 เมืองอาจสามารถเกณฑ์มาจะไม่ทำ^๓ ซึ่งในที่สุดพระยาสุนทรบุรีก็อนุญาตให้ขึ้นกับ
 นครพนมได้ โดยถือว่าตามใจคน และทั้งนี้มาจะเพื่อรักษาผลประโยชน์ให้คงอยู่ และมี
 ร้องเรียนว่าราษฎรไม่สมัครใจอยู่กันเหมือนนี้ซึ่งไม่ยอมเสียเงินส่วยก็ถูกจับ แล้วเอาไม่
 ไม่ทำเป็นกับขนาบเท้าทั้ง ๒ ข้าง บางคนพาบุตรภรรยาไปอยู่ที่อื่น ถ้จับแม่ยายมาเร่ง

กจช., ร.๕ ม.บ.๑๒๓/๑ นกรราชสีมา ปีที่ ๑๐๒ พระยากำแหงสงคราม
 รามภักดี, ผู้สำเร็จราชการเมืองนครราชสีมากราบบังคมทูลฯ ณ ศาลา.

^๒ราษฎรจังหวัดขอนแก่นร้องเรียนว่าพระยาสุรยราชวรานุวัฑ (ทองด้วง)
 ไปราชการมักพาผู้หญิงไปก๊วย เมื่อภรรยาท่านต้องการสิ่งใดราษฎรต้องวิ่งหาให้จน
 เกือบตาย ท่านจะลงไปกรุงหรือไปมาทางใด ราษฎรต้องทำถนนหนทางรับท่าน
 เมื่อจะถึงอำเภอหรือที่พักต่าง ๆ ต้องมีนักเรียนร้องเพลงรับ กำนันผู้ใหญ่บ้านราษฎรมา
 เข้าแถวรับ แม้ในฤดูหนาวก็ถึงจะจึงมาทำทางคอยรับเทศา ฎ กจช., ร.๕ รล.๒๑/๒
 ฎีกาเรื่องราวบัตรสนเท่ห์ที่จังหวัดขอนแก่น, ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๑.

^๓กจช., ร.๕ ม.๔๘/๔๑ รายงานมณฑลอุดร "รายงานตรวจราชการเมือง
 อาจสามารถของพระยาสุนทรบุรี" ๒๑ พฤษภาคม ๑๒๓.

การหลีกเลี้ยงนี้บางครั้งราษฎรลี้หลังมือตัวเอง^๑ และที่บ้านคงหลวงไคมี การหลีกเลี้ยงเสียเงินการราชการ เนื่องจากไม่ถอยมีเจ้าเมือง กรมการ เข้ามาใน หมู่บ้าน ดังนั้นชาวบ้านจึงระบู้ชื้อผู้เสียเงินเพียงคนเดียว แล้วรวมกับคนในหมู่บ้านอีก ๓ คน เฉลี่ยกันออกคนละ ๑ บาท ผู้ใหญ่บ้านซึ่งทำหน้าที่สำรวจบัญชีผู้คนและทำงาน ในฐานะเป็นตัวแทนของรัฐ แต่ในขณะที่เดียวกันก็เบียดเบียนในหมู่บ้านจึงมีส่วนในการปรานี ประนอมนี้ เพราะคนในหมู่บ้านจำนวนมาก ต่อมาเมื่อมีการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลแล้ว นายอำเภอได้เข้ามาในหมู่บ้านตรวจบัญชีผู้คนจึงปรับผู้ที่ไม่มีชื่อให้เสียใหม่^๒

ค. การอพยพหลบหนี การเกณฑ์แรงงานและเก็บส่วย ภาษี ทำให้ราษฎร ทุกข์ยากลำบากมากจึงพยายามหลบหนีอยู่ตลอดเวลา เช่น ผู้ที่มีเกวียน โคต่าง มา เมื่อใดทราบว่ามีข้าหลวงขึ้นดงจะรีบนำเอาโคต่าง เกวียน มา ไปเที่ยวซุกซ่อนตาม ป่าดง บางครั้งก็หนีไปต่างเมืองเพราะกลัวจะถูกเกณฑ์ เนื่องจากเกณฑ์ไปแล้วสัตว์ บางครั้งก็ยอมโซและถึงตายก็มี เจ้าของสัตว์ก็ต้องไปควยเป็นการเสียเวลาทำมาหากิน ดังนั้นข้าหลวงจึงต้องใช้เวลานานในการรวมสัตว์หาหนะ แต่เมื่อข้าหลวงไปแล้ว สัตว์พาหนะต่าง ๆ จะมีมากมาย บางทีเกวียนที่สืบจ้างขนของให้ชาวจีน เมื่อได้ข่าวว่า ข้าหลวงอยู่บ้านเมืองก็จะหยุดพักหลบอยู่จนกว่าข้าหลวงจะขึ้นดงไปแล้ว บางคนพากัน ซุกซ่อนหลบหนีอยู่ตามป่าจนเท่ากับล้มตายก็มี^๓

^๑ กทช., ร.๕ จ.ก. ๑๒๓๓ เลขที่ ๒๔๑๓ เรื่องความท้าวพรหมเทวา เมืองอุบล เมื่อเก็บเงิน - ชาวเปลือก ชาวสารจากราษฎรที่เสียส่วย.

^๒ สัมภาษณ์ นายสมศรี วงกะโซ่, ๒ กุมภาพันธ์, ๒๕๒๕.

^๓ กทช., ร.๕ ม.๒.๑๒๓/๖ นครราชสีมา ๑๔ กุมภาพันธ์ ร.ท. ๑๐๘.

นอกจากนี้แล้วการอพยพหลบหนีอาจข้ามไปฝั่งชายแม่น้ำโขงด้วย เช่น กรม-
การเมืองไม่พอใจที่ถูกเก็บส่วยเช่นราษฎรธรรมดา จึงอพยพไป บางครั้งก็อาจเกิดการ
อพยพเนื่องจากความแปรวนแปรของกินฟ้าอากาศ เช่น ฝนแล้ง ซึ่งเกิดขึ้นเสมอในภูมิภาค
นี้ ทำให้ราษฎรต้องอพยพหาที่อยู่ซึ่งอุดมสมบูรณ์กว่า บางครั้งความอดอยากนี้มีมากถึงกับ
อดข้าวตาย^๒

การเจ็บไข้ไ้ป่วยก็เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้ของอพยพ เช่นการป่วยเป็นโรค
ไข้ทรพิษ เช่น ที่เมืองนครราชสีมา จตุรัส เป็นอหิวาตกโรค และไข้ทรพิษตายประมาณ
๒๐๐ ศพเศษ ไข้ทรพิษนี้เป็นแล้วต้องหนีไปอยู่ในป่าเพื่อป้องกันการติดต่อ และต้องนอน
บนใบตอง^๓ นอกจากนี้ก็มีไข้ป่าในฤดูฝนถ้าใครไม่ชำนานาญคุ้นเคยป่าคง ทากันลงกรุง เทพ
ทางคงพญาเป็น เมื่อกลับถึงบ้านเมืองก็พากันเป็นไข้ป่าทุกคน ซึ่งส่วนมากก็ล้มตาย
รักษาให้หายไ้ได้น้อย

ตัวอย่างที่แสดงถึงความทุกข์ยากของชาวบ้านที่ได้รับเนื่องจากการเกณฑ์
जनต้องหลบหนีอีกด้วยอย่างหนึ่ง ราษฎรและกรมการ เมืองบุรีรัมย์ประโคนชัย นางรอง

^๑ เช่น ที่เมืองสุรินทร์ ปิซวก ฉศก ปรากฏว่าฝนแล้ง ราษฎรอดอยากต้องไป
หากลอบย ฝือก มันรับประทาน และอพยพครอบครัวไปอยู่เมืองสวายจิก เสียมราช
พระตระบอง ภู กหข., ร.๔ จ.ศ. ๑๒๒๗ โยบอกเมืองสุรินทร์เรื่องการทานาของ
ราษฎรไม่ไ้ไคผล.

^๒ ที่เมืองสกลนครราษฎรต้องอพยพไปอยู่ทางเมืองและอดข้าวตาย ซึ่งพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชกระแสฯ จะต้องหาทำทางออกหนุ่บาง ึ่ง
เสียนากแล้วจะเกิดความลำบากไปหลายปี ภู กจธ., ร.๕ ม.๒.๒๕/๓๘ ราษฎรในเมือง
สกลนครอพยพไปอยู่ทางเมืองเพราะกันดารอาหาร ๒๕ กันยายน ๑๒๒.

^๓ สัมภาษณ์ นางเขียน คำพาทล อายุ ๑๐๐ ปี บ้านผาขาว ตำบลผาขาว
อำเภอกุกระดิง จังหวัดเลย ๑ มิถุนายน ๒๕๒๒.

ไครองเรียนต่อพระยาราชเสนา เจ้ากรมมหาดไทยฝ่ายเหนือเมื่อครั้งไปตรวจราชการ
ถึงความลำบากในการถูกเกณฑ์ไปหาบสิ่งของส่งเข้าหลวงปักปัน เขตแดนที่อ่าวรัฐและบ่อ
ไพลิน ความว่า

"...พวกราษฎรของข้าวงเดินลำบากและเกิดความไข้เจ็บตายเนื่อง ๆ
กรมการอำเภอรองวาเลขุหลิมไปคอยรับไปตรวจหาหลวงจะมาเมื่อใดเป็น
การลำบากดวงคล้อยอยู่ ผู้คนระส่ำระสายเสียเครื่องเครื่องอาหารแลเกิดการ
ไข้เจ็บล้มตายลง ครั้นหลวงมาคนที่เป็นฝรั่งแลนายร้อยทหารไชยบรรทุก
เกินกว่ากำลัง ให้เดินวันยังค่ำ ข้าให้เดินกลางคืน เมื่อหยุดมีความเห็น
เห็นอยู่ถึงไม่หาเวลากินอาหาร พอวางหูกงก็ลงนอนกลางคืนในที่
คนเหล่านี้ไปป่วยเจ็บมาวอดแต่ตายไปแล้ว ๓๐ คน..."^๑

จากความยากลำบากนี้ปรากฏว่ามีผู้หลบหนีกลับมา ๑๔ คน และบางคนก็ร้อง
ว่าไม่ยอมไปจะยอมติดคุก ซึ่งพระนครภักดีผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงใหม่
จึง^๒

ง. การต่อสู้กับอำนาจรัฐ โดยตรง ในการที่ราษฎรถูกเกณฑ์ เช่น มาเป็น
เป็นทหาร จนกระทั่งเมื่อเด็กสงครามแล้วก็ยังไม่ปล่อยตัวไป ข้าก็ไม่มีรับประทาน เมื่อออก
ข้าหลวง ๆ ก็ไม่จ่ายให้ ข้าหลวงบอกว่าไม่มีข้าวกินแม้แต่กิน ผู้คนเหล่านี้จึงพาครอบครัว
หลบหนีไป เมื่อข้าหลวงแต่งกำลังออกไปจับก็ตีกลองตีฆ้องขึ้นเป็นการต่อสู้ ครบครัว
ที่อพยพไปนี้มีจำนวนทั้งหมดประมาณ ๒๐๐ ครัวเท่านั้น^๓

^๑ กจช., ร.๕ ม.๒.๑๘/๒๐ พระยาราชเสนาตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา
กราบทูลพระเจ้ายองราชเอก เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ๑ มีนาคม ๑๒๒.

^๒ เอกสารเดียวกัน.

^๓ กจช., ร.๕ ม.๒.๒๕/๘ เรื่องนายออกแจ้งว่าราษฎรเมืองสุรินทร์
อพยพครอบครัวไปอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ ร.ศ. ๑๑๒, ๘ มกราคม ร.ศ. ๑๑๒.

นอกจากนี้แล้วในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังได้เกิดกรณีผู้มิบุญขึ้นเป็นจำนวนมากและทั่วไปทั้งภาค

การต่อสู้กับอำนาจรัฐถือว่าเป็นวิธีการแก้ปัญหของชาวบ้าน ที่มีความรุนแรงมากที่สุดคืออยู่ในข่ายเป็นกบฏ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้มีเหตุการณ์ที่รุนแรงนี้อยู่หลายครั้งที่สำคัญได้แก่ กรณีผู้มิบุญ พ.ศ. ๒๔๔๔ - ๒๔๔๕ ที่สามโบก เป็นต้น

กรณีผู้มิบุญ พ.ศ. ๒๔๔๔ - ๒๔๔๕ มีคำเอาสื่อต่าง ๆ เกี่ยวกับผู้มิบุญเริ่มมีมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๕^๑ แล้ว แต่ทางรัฐส่วนกลางยังไม่แน่ใจว่าจะเป็นปัญหาหรือไม่ คิดว่าเป็นเรื่องของคนบ้าหรือหาชญาบาลลอสวงละอื่นหากิน แม้แต่กรมหลวง-สรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ประจำมณฑลอิสาน ก็ไม่แน่พระทัยว่าผู้มิบุญจะมีความผิดที่แท้ โดยเกรงว่า "...ถ้าห้ามไปกว่าตั้งต้นคนนั้น คำว่าไม่ได้ จะกลายเป็นบุบารุงไป..."^๒

เรื่องผู้มิบุญนี้ปรากฏว่ารามนคร เชื่อกันมาก ดังที่พระองค์เจ้าวัธนาไกรภพ หลุพระเจ้านองยาเชอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยว่า

"...ด้วยในเวลาที่มีผู้มิบุญทุกหัวเมืองในมณฑลอุดร ภาคนี้แต่กั้นสี่ผู้มิบุญอยู่ที่เขตรแขวงเมืองมณฑลอุดร มณฑลอิสาน ถ้าผู้ใดไม่หาผู้มิบุญก็ให้ดินแดนคนละ ๔ กอง และให้ลาถลาถวาย แล้วเอาดินแดนให้ใส่หม้อผาขาวผูกปากมูจาวัว เสกคาถานั้นไปถึงเดือน ๔ ขึ้น ๑๕ คำนี้ก็ แร่นนั้นก็กลายเป็น

^๑ เชน บุญนาค, "ขบถผู้มิบุญภาคอิสาน ร.ศ. ๑๒๑" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ๕(มิถุนายน - สิงหาคม, ๒๕๑๐), หน้า ๘๒.

^๒ กจช., ร.๕ ม.๕.๒๕/๔๒๑ กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ หลุกรมหลวงดำรงราชานุภาพ, ๑๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๒.

ทองคำ เป็นเงินขึ้นเต็มหม้อ ราษฎรทั้งหลายจึงขายพากันเชือดอแตกกันไปหา
ผู้มีบุญ..."^๑

ผู้มีบุญที่สำคัญ ไก่ก่ องกมัน* (มาน) ไก่สองคุมผู้คน รวบรวมเดือนมีนาคม
พ.ศ. ๒๔๔๕ นายคุณ ภูมิราววัลย์ ขณะนั้นอายุได้ประมาณ ๑๐ ปี ได้เล่าว่า

"...องกมันมาแต่ปากของ มาฆ่าเพี้ยอุฎฐุมทร เพราะว่าคู่ภริยาคนไทยคนเห็น
เห็นผาถนกลางประมาณ ๑๐๐ กนุ แลวออกไปขานเจ้าเมือง เขามาหา
เจ้าเมืองไป เขาถามมาเฉย ๆ ไม่มีอะไรเรียบร้อยอะไร ทางเราก็ไม่มี
ป่องกันอะไร ตำรวจ ภารโรงไม่มี องกมันจะมาขายอุบลตกโลกได้เป็นนาย
พานมาเขมรราชวันเกือบ..."^๒

จากนั้นองกมันได้เดินทางไปสะทิง เพื่อจะโจมตีอุบลราชธานีต่อไป โดยมา
ถึง เมื่อวันที่ ๔ เมษายน ๒๔๔๕^๓ นายเฮ้า เทพสิทธิ์^๔ ขณะนั้นอายุได้ ๑๐ กว่าปี
ได้เล่าว่า

^๑ กจร., ร.๕ ม.๒.๑๘/๓ หนังสือที่ ๒๕๗/๒๕๕๔ พระองค์เจ้าวัชณา
กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ๒๗ กันยายน ๑๒๐.

* ความเป็นมาขององกมันไม่เป็นที่ทราบแน่ชัด ทราบแต่เพียงว่ามีผู้มีอำนาจ
อยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ได้มอยู่ที่เมืองสุวรรณเขต ได้ตั้งตัวเป็นพญาธรรมิกราชผู้มีบุญ จุติ
จากสวรรค์ลงมาโปรดมนุษย์ ต่อกษัตริย์เขมรราช.

^๒ สัมภาษณ์ นายคุณ ภูมิราววัลย์, อายุ ๕๑ ปี ๑๒๖/๓ ถนนกระพะเนียง
อำเภอเขมรราช จังหวัดอุบลราชธานี, ๒ มกราคม ๒๕๒๓.

^๓ พระราชพงศาวดาร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "เรื่องการ
ปราบผีบุญ" เล่ม ๓ (พระพงศาวดาร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๓๗๕.

^๔ สัมภาษณ์ นายเฮ้า เทพสิทธิ์.

"...เมื่อพระองค์มาถึงพวกข้าลัทธิไปหาองค์ ไม่สอนอะไร ได้แต่กล่าวนา
เจ้าไม่ใคร่พอไซ้หา มีแต่ความยากแค้นกันไปหา...พระองค์ภาวนา ชาวบ้านก็
มาฟังดูตามคนไม่ เจอชาวไปเลี้ยงพระองค์เพราะกลัวคนเค็มทั้งเป็นทุกรุม
ไม่ ทั้งทุ่ง เป็นพันคน ไปชุมนุมมีแต่ผู้ชาย และจาวคาตาลงบนใบลานใบสว
กัระเพื่อป้องกันยักษ อาวุธมีหามาไม่และปืนแยงจากทหาร เมื่อรัฐโคทำการ
ปราบโดยไซ้เป็นใหญ่ยั้งนั้น ผู้มีบุญก็ไมใครทำอะไร โคแต่รองซา ๆ เขาบารมี
เป็นที่พึ่ง จึงหายและแตกหนีไป และถูกจับไปก็มาก โดลงโทษตัดหัวเสียไว
กับหลุมที่ฝังตัว เห็นหัวคำเรียงกันไปนับไม่ถ้วน..."^๑

อย่างไรก็ตามผู้มีบุญ * ไซ้เรื่องเกิดอย่างนั้นพลันไม่มีเหตุผลแต่อย่างใด ใน
หนังสือพื้นเมืองกรุง โลกกล่าวสรร เสรีผู้มีบุญว่า "...แต่ก่อนท่านโคเสวยราชในเมือง
หนองโสน แล้วโคเสวยในเมืองลานต่าง...ในปีนั้น จักโคเห็นเจ้าธรรมิกราช"^๒
และการขยายความเชื่อ เรื่องผู้มีบุญ โดโลกกล่าวสรร เสรีผู้มีบุญว่าจะมาจากทิศ

^๑ การรบครั้งนี้ชาวบ้านเรียกว่า ตีโคโพนโพนี่ สัมภาษณ์ นายเข้า เทพสีหชา
๓๑ ธันวาคม ๒๕๒๒.

* ต่อมาไม่นานขบวนการผู้มีบุญต้องถูกปราบลงอย่างรวดเร็ว เนื่องจาก
สาเหตุหลายประการ เช่น การจู่โจมการ เจ้าผู้มีบุญจัดองค์การหลวงมาก
เพราะหวังว่าโคตั้งกบฏมณฑล โดยการคบคิดของพระศรีวิชัยเมตไตรย์ จึงมุ่งแต่
การบำเพ็ญศีลภาวนาและวิงวอนให้พระองค์จู่จึงแยงไม่โคเตรียมการกำกับการจัด
องค์การอาวูชและเสบียง

^๒ กจช., ร.๕ ม.๒.๑๘/๓ หนังสือที่ ๒๕๘/๒๕๕๘ พระองค์เจ้าวัฒนา
กรวญุทธกรมหลวงดำรงราชานุภาพ . ๒๗ กันยายน ๑๒๐.

ตะวันออก ซึ่งหมายถึงองค์แก้ว^๑ ซึ่งตั้งตัวเป็นผู้มีบุญอยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง^๒ ดังนั้น
กรณีกบฏผู้มีบุญจึงเกิดขึ้นจากสาเหตุความขัดแย้งของชนชาติที่ต่างกันอยู่ จุดมุ่งหมาย
เฉพาะหน้าของผู้มีบุญที่เกิดขึ้นแต่ละครั้ง คือการเป็นอิสระจากการปกครองของไทย
นั่นเอง จารุบุตร เรื่องสุวรรณ ผู้เชี่ยวชาญเรื่องอีสานถึงกับยืนยันว่าในกรณีกบฏ
ผู้มีบุญภาคอีสานทุกครั้ง จุดหมายกอบกู้เอกราชของเวียงจันทน์เป็นจุดหมายหลักของ
ฝ่ายขบถเสมอ^๓

นอกจากนี้ยังปรากฏว่าในวาระระยะเวลาก่อนที่เกิดกบฏผู้มีบุญ พ.ศ. ๒๔๔๔-
๒๔๔๕ มณฑลอีสานประสบกับปัญหาฝนแล้งติดต่อกันมา ๒ - ๓ ปี ชาวบ้านทำนาไม่พอ
บริโภค ต้องอพยพไปฝากโขงฝั่งซ้ายหรือหาของป่ายังชีพ ในภาวะเช่นนี้พื้นที่ชาวบ้าน
มีต่ออำนาจรัฐคือส่วยก๊กี้ ภาษีบากรก๊กี้ เป็นภาระที่หนักมาก การไต่ฝั้นรอกอัยการจุติ
ลงมาของพระยาธรรมิกราชก๊กี้ พระศรีอริยเมตไตรยก๊กี้ ล้วนสะท้อนให้เห็นถึงความ

^๑ดูรายละเอียดใน จอห์น บี เมอร์กอต "ขบถผู้มีบุญ (ค.ศ. ๑๙๐๑ -
๑๙๐๒) เก็บความโดย ชูนา ชุมจันทร์ วุฒิสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษย-
ศาสตร์ ๒(กรกฎาคม, ๒๕๑๘) : ๙๒ - ๑๐๗.

องค์แก้ว เป็นราชบุตรเมืองสาร์วัน มีบรรดาศักดิ์เป็นพระภักดีอามา
น้องพระเอกราชา ผู้ว่าราชการเมืองสาร์วัน พระภักดีอามาไม่พอใจฝรั่งเศษจึงออก
ไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมพวกข้าและมีผู้รับตี้อมาก.

^๒จช., ร.๕ ม.๒.๑๘/๑๑ หลวงโหมแก้วปัจฉิมผู้บังคับกองพันที่ ๑ ้วย
ปราบขบถ กราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพจากการสอบปากคำ ภรรยาราชบุตร
เมืองสาร์วัน ที่อพยพมาอยู่ฝั่งขวา, ๒๗ กันยายน ร.ศ. ๑๒๑.

^๓ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และ ประมุข ทรัพย์สาร, "เจ้าผู้มีบุญหนองหมากแก้ว"
รวมบทความประวัติศาสตร์ ๑(กรกฎาคม, ๒๕๒๓) :

๑๑๕

ปรารถนาของกษัตริย์ของโลกที่สมบูรณ์สมบูรณ์อย่างแรงกล้า ซึ่งจะตรงข้ามกับสภาพปัจจุบันที่เร้นแค่น และเพื่อให้ถูกต้องจากสันนิษฐานการที่หนักยิ่ง เช่นนี้จึงโน้มเอียงสู่การใช้กำลังกบฏ

นอกจากกรณีผู้มิชุนในปี ๒๔๔๔ - ๒๔๔๕ ผู้มิชุนที่เกิดขึ้นในปี ๒๔๖๗ เกิดผู้มิชุนขึ้นที่บ้านหนองหมากแก้ว ตำบลปวนฟู อำเภอภูกระดึง จังหวัดเลย โดยมีนายบุญมา จตุรัส เป็นหัวหน้า เหตุการณ์ครั้งนี้แม้จะถูกเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลปราบปรามอย่างรวดเร็ว แต่สาเหตุในการเกิดผู้มิชุนนี้ ก็มีลักษณะคล้ายกับผู้มิชุนที่สะพือกล่าวคือเกิดขึ้นเนื่องจากปัญหาทางเศรษฐกิจและเชื้อชาติเป็นสำคัญ^๒

นอกจากนี้แล้ว ผู้มิชุนยังเกิดขึ้นเนื่องจากกรมการเมือง ท้องถิ่นต้องสูญเสียอำนาจเนื่องจากอำนาจรัฐส่วนกลางเข้าไปจัดการปกครอง เช่น เมื่อกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ทรงให้ยกเลิกการปกครองแบบตั้งเอกราชอาญาสิทธิ์ แล้วตั้งตำแหน่งใหม่แทนคือตำแหน่งผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมือง เป็นต้น ทำให้กรมการเมืองที่ไม่ได้รับตำแหน่งไม่พอใจ เช่น ท้าวบุญจันทร์แห่งราชระชาขุขันธ์ ไปตั้งตัวเป็นผู้มิชุนที่เขามรรทัก เขตเมืองขุขันธ์ มีคนเข้าควยถึง ๖,๐๐๐ คน^๓

กรณีของพระศรีวรวงศ์ หรืออายุพุทธา กับท้าวบุญชิตสาร ซึ่งเป็นผู้ควบคุมท้าวเพี้ยตัวเลขดงบ้านหนองขาม บ้านหมากโม แขวงเมืองกาฬสินธุ์ ทำการขัดแย้ง

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๔ - ๘๖.

^๓ กรข., ร.๕ ม.๒.๑๘/๓ โทรเลขที่ ๓๖ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์
ทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพ, ๒๒ กุมภาพันธ์ ๑๒๐.

ไม่ยอมขึ้นอยู่ในบังคับเมืองกาฬสินธุ์ เกือบจะบ่มข้าวเหยียดหัวเตงในหมู่บ้านโกดเคียง
ไม่ให้เสียส่วย และรวมกับหมู่บ้านโกดเคียงรวม ๗ ตำบล ท้าการซื้อข้าวไว้คอยรับ
ครอบครัวเวียงจันทน์^๑ เมื่อทางการไปจับกุมที่หน้าเวียงจันทน์ ต่อมาถูกจับได้ที่
มณฑลอุดร ได้รับสารภาพว่าได้เรียกกันนั้น ผู้ใหญ่บ้าน มาทักจะตั้งเมือง สาเหตุที่เกิด
ขึ้นเพราะ เดิมหมู่บ้านทั้ง ๒ อยู่ในอำนาจของมณฑลลาวเวียง เมื่อมีการปักปันพื้นที่ใหม่
นั้น ปรากฏว่าบ้านหนองผวนและบ้านหามาไม่ตรงกับกาฬสินธุ์ มณฑลลาวเวียง จึง
ไม่พอใจและทางขอนแก่นก็ไม่ต้องการสูญเสียผลประโยชน์

ในกรณีนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริ
ว่า เป็นการพยายามที่จะแยกเป็นอิสระ ดังพระราชกระแส

"...มันไม่ใช่บ้า เป็นความกึกก้องเมืองอยู่ห่างไกล ซึ่งเริ่มมีมาแต่แผ่นดินพระ
นั่งเกล้า เมื่อเกลี้ยกรมครัวเวียงจันทน์ แลวมาทวีขึ้นครั้งแผ่นดินพระจุลจอมเกล้า
มาอยู่ใหญ่ครั้งแผ่นดินพระจุลจอมเกล้า เป็นการฝึกหัดมา ๒ - ๓ ชั่วคน จนลง
ปลายถึงที่ตั้งแห่งขุนเขมรแดนกัน อายุนี้เป็นคนแก่รูปอลีชีพกลาวครั้ง
แผ่นดินพระนั่งเกล้าตลอดมา ก็เดินเรื่อยอยู่ทางนั้น..."^๒

และการเกิดกบฏผู้มีบุญในปี ๒๔๔๕ นี้ โกล้อมีความเห็นว่าเป็นเหตุขึ้นเนื่องจาก
ไม่พอใจการที่ข้าราชการไทยนำเอาวิธีชีวิตแบบใหม่ไปปลูกฝังให้ ถือกันว่าชนชาวไทย

^๑ กจช., ร.๕ น.๕๗/๑๗ เรื่องอายุรุธชา (หรืออุทธชา) กับอายุท้าว
บุญธิสาร ก่อการกำเริบที่แขวงเมืองกาฬสินธุ์, ๑๔ มกราคม ๑๑๗.

^๒ กจช., ร.๕ น.๕๗/๑๗ พระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องอายุรุธชา (หรืออุทธชา) กับอายุท้าวบุญธิสาร ก่อการกำเริบที่
แขวงเมืองกาฬสินธุ์, ๑๓ ตุลาคม ๑๒๔.

ไปให้ปฏิบัติตามทั้งที่มีวัฒนธรรมลาว เป็นวิถีชีวิตของเกาะอยู่แล้ว^๑ ดังเช่นเจ้าเมือง
อำนาจเจริญคนแรกนั้นเกิดที่เมืองชัยภูมิไทยและลัทธิธรรมเบญจไทยมาก เมื่อถึงแก่กรรม
ไปถูกเจิญมาเป็นนิมะเทกักร์ พระสงฆ์รูปใดจะอ่านเวลาจำดวงให้เหมือนภาษาไทย
ไม่ได้เลย เพราะจะมีอาการเจ็บเป็นไปต่าง ๆ^๒

นอกจากนี้ยังมีผู้เขียนอื่น ๆ อีกมาก^๓ กังนัันในปี พ.ศ. ๒๔๔๘ จึงมีประกาศ
ห้ามประชาชนเรื่อถือผีต่าง ๆ มีข้อความว่า "...ห้ามไม่ให้ราษฎรนับถือผีต่าง
โลก ๆ อีกเป็นอันขาด เช่น เซอกลงเจ้า สุนเฒ่า มีให้เฒ่า เฒ่าเทกักร์หลักเมือง
 ฯลฯ ต่าง ๆ ด้วยอาการใด ๆ ก็ดี..."^๔ นอกจากนี้ การต่อสู้กับอำนาจรัฐโดยตรง

^๑ชาร์ล เอฟ โกร์, "ศาลนาถกับการเมือง วิเคราะห์ชนบทผู้มีบุญภาคอีสาน
ร.ศ. ๑๒๑, เก็บความโดย มีชัย บอนคำ, จุดสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และ
มนุษยศาสตร์ ๒(มกราคม ๒๕๑๘), หน้า ๓๕ - ๔๒.

^๒วชิรญาณ, "การนับถือเจ้าแลผี" เล่ม ๕ ตอน ๒๗ ธันวาคม ๑๑๕
หน้า ๒๓๔๗.

^๓ดูรายละเอียดใน มงคลชัย ลิมศิริ, ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน
พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๔๕, วิทยาลัยปริชญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชีย
ตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ มัธยมศึกษาลัย มหาวิทยาลัยสงขลานคร,
๒๕๒๔.

^๔เดิม สิงห์รัฐ, ตั้งชวาแม่น้ำโขง, เล่ม ๒ (พระนคร : โรงพิมพ์ไทย-
สัมพันธ, ๒๔๘๘, หน้า ๒๔๕.

ที่สำคัญมาก เหตุการณ์หนึ่งคือที่สามโบก^๑ เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นที่บ้านสะอาก ตำบลสะอาก อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ช่วงระยะเวลาที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ที่จังหวัดอุดรธานี^๒

หมู่บ้านนี้ตั้งอยู่บนที่ดอนเกิดขึ้นเนื่องจากชาวสุรินทร์หนีมาล่องช้าง และต่อมาได้ตั้งถิ่นฐานเป็นการถาวร ทำการปกครองกันเอง หมู่บ้านมีพื้นที่ไม่มากนัก ทำให้มีปัญหาที่ดินไม่พอทำกิน จึงมีการแยกไปตั้งหมู่บ้านใหม่ทางออกไปประมาณ ๕ - ๘ ก.ม. ชาวบ้านทำการผลิตทั้งทางเกษตรกรรมและหัตถกรรม มีลักษณะการผลิตอย่างชีพ มีการค้าขายน้อยมาก ดังนั้นเมื่อชาวบ้านต้องเสียส่วยเป็นเงินตราโดยต้องนำไปเสียที่นครราชสีมา จึงเป็นภาระสำหรับชาวบ้านมาก นายบุญ นายจวน และไมตรีบาชือฉีกคนหนึ่ง ซึ่งเป็นลูกศิษย์วัดและเป็นคนหมู่บ้านนี้ จึงตั้งตัวเป็นหัวหน้า โดยได้กล่าววาทว่า "ถ้าใครมาไล่ก็จะฆ่าให้ตาย"^๓ แม้จะมีกรมการเมืองมาไล่ให้ไปเสียส่วย ปรากฏว่า

^๑โบก คือ บัองไม้ไผ่ สาเหตุที่เรียกการสู้รบครั้งนี้ว่า ที่สามโบก เพราะชาวบ้านได้แบ่งกำลังออกเป็น ๓ กอง แต่ละกองใช้ไม้ไผ่สำหรับเคาะให้สัญญาณการรุก
 ถ้อย : สัมภาษณ์ นายจามจุตร เรื่องสุวรรณ, สำนักงานนายความจามจุตร เรื่องสุวรรณ ถนนพิษณุโลก กรุงเทพฯ, ๒ เมษายน ๒๕๒๕.

^๒ระยะเวลาที่เกิดเหตุการณ์ครั้งนี้ไม่สามารถทราบได้อย่างแน่ชัด เนื่องจากไม่มีการจดบันทึกของทางราชการ

^๓สัมภาษณ์ นายสิงห์ ยางโง, อายุ ๖๖ ปี ๑๔ หมู่ ๑ บ้านสะอาก ตำบลสะอาก อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น, ๒ มีนาคม ๒๕๒๕.

ชาวบ้านก็ไม่ยอมไปเป็นเวลาถึง ๑ ปี และในปีที่ ๑ ได้มีทหารมาจากบ้านทุ่งซึ่งอยู่ห่างจากที่เกิดเหตุประมาณ ๘๐ ก.ม. โดยรับสั่งของสมเด็จพระเจ้าอยุธยาเธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม

ในการต่อสู้ชาวบ้านในหมู่บ้านเขารวมด้วย ตลอดจนหมู่บ้านที่ขยายไปจากหมู่บ้านนี้ และได้ทำการต้อนชาวบ้านทั้งใส่กระบอกไม้ไผ่ไว้เพื่อบริโภคระหว่างเกิดการสู้รบ ตลอดจนต้อนหลบหนีและหาการพักผ่อนเพราะ ส่วน นายหนู นายจวน ก็ได้คุ้มบ้านคุ้มเพื่อให้อยู่คงกระพัน บารุขของชาวบ้านนี้แล้วแต่ละหาได้ ได้แก่ มีก่ ขวาน เป็นคัน และมีปืนคาบศิลา ๒ กระบอก ได้เกิดการยิงต่อสู้กันในเวลากลางวันอยู่ประมาณ ๑ - ๕ วัน ซึ่งเป็นระยะเวลาหลังการเก็บเกี่ยวข้าวแล้ว คือประมาณเดือนกุมภาพันธ์ มีนาคม

ในการสู้รบได้แบ่งกำลังออกเป็น ๓ กอง แต่ละกองจะใช้ปืนยิงไม้ไผ่มาเคาะสัญญาณการรบว่าจะรุกหรือถอย ผลการสู้รบปรากฏว่า นายหนู นายจวน ถูกยิงถึงแก่กรรม ส่วนชาวบ้านนั้นทหารไล่ต้อนไปรวมกันที่ศาลาวัคเพื่อไม่ให้หนี นายสิงห์ ยวงโพกล่าวว่า พ่อแม่แล้วว่า "เขาบอกให้อยู่นิ่ง ๆ" และทางรัฐไม่ไถ่ลงโทษแต่ประการใด หลังการสู้รบครั้งนี้แล้ว รัฐได้ตั้งตาแสงขึ้น^๒

ศูนย์วิทยพัชการ

นายจามุตร เวียงสุวรรณ กล่าวว่า บิดาคือ นายเจริญ เวียงสุวรรณ เป็นปลัดขวา อำเภอป่าพอง ขณะนั้น เล่าว่าชาวบ้านแถบนั้นเขารวมด้วย สัมภาษณ์ นายจามุตร เวียงสุวรรณ, ๒ เมษายน ๒๕๕๕.

^๒สัมภาษณ์ นายสิงห์ ยวงโพ, ๒ มีนาคม ๒๕๕๕.

การที่ชาวบ้านต้องเสียส่วยเป็นเงินตรา^๑ ทำให้เกิดความเดือดร้อนและ
ระลึกถึงการเสียส่วยแก่เวียงจันทน์ นี่จึงเสียเป็นสิ่งของ เช่น แห หรือผ้าขาวก็ได้
ตามธรรมเนียม "ฮักผ้าขาว ลาวเวียง"^๒

การต้องเสียส่วยเป็นเงินตราในเศรษฐกิจลวยยังชีพ มีการซื้อขายน้อยมาก
จึงเป็นความเดือดร้อนของชาวบ้านอย่างยิ่ง เงินตราเป็นสิ่งที่หาได้ยาก ระบบการเก็บ
ส่วยของอาณาจักรลาวกลางจึงไม่สัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจของหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ในขณะที่ระบบการเก็บส่วยของลาวนั้นสอดคล้องกับระบบเศรษฐกิจหมู่บ้าน
ในภูมิภาคนี้มากกว่า

การเสียส่วย

กล่าวได้ว่าการพยายามควบคุมอำนาจรัฐของชาวบ้าน ได้พัฒนาขึ้นมาอีกระดับ
หนึ่งคือเป็นการสู้รบโดยตรง ไม่ต้องใช้ความเชื่อเรื่องพระศรีอารยเจ้ามารวมกำลัง
แต่ประการใด และเป็นการรวมกำลังเนื่องจากปัญหาความเศรษฐกิจอย่างเด่นชัด การ
ต่อสู้อำนาจรัฐปรากฏว่าชาวบ้านบุกบรายลงอย่างรวดเร็ว เนื่องจากการจัดองค์กร
ยังไม่ดีพอ และยังมีเจตจำนงก็ยังไม่สูงพอ เพราะยังมีชาวบ้านบางคนที่จะเข้าควย
ถ้าหากชนะ^๒ และในค่านาฏปรากฏว่า อาวุธของชาวบ้านมีประสิทธิภาพน้อยกว่า
ตลอดทั้งภายในหมู่บ้านขาดปัญญาชนที่มีอิสระและเป็นผู้เฒ่า หากแต่ทุกคนต้องถูกจำกัด
ควยพันธะที่มีต่อรัฐ ทั้งในระดับหมู่บ้านและระดับเมือง

ศูนย์วิจัยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

โจจามุนทร เรื่องสุวรรณ, ของค้อสี่าน, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์การศาสนา) [ม.ป.ป.], หน้า ๔.

^๒สัมภาษณ์ นายสิงห์ ยวงโพ, ๒ มีนาคม ๒๕๕๕.

ลักษณะดังกล่าวทำให้ขุนนางท้องถิ่นไม่สามารถสะสมอำนาจขึ้นเพื่อท้าทาย
 อำนาจรัฐได้สำเร็จ เมืองต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมีใ้พัฒนาขึ้นจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจ
 แต่เป็นเมืองทางการปกครอง ดังนั้นจึงไม่มีพัฒนาการของเมืองการค้า เมืองหัตถ-
 กรรม เมืองอุตสาหกรรมขึ้นในภูมิภาคนี้ ซึ่งจะก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงหรือขยาย
 ตัว การผลิตในภาคเกษตรกรรมและหัตถกรรมของหมู่บ้านยังคงมีการผลิตพอยังชีพ
 ผู้คนในหมู่บ้านมีวิธีการผลิตง่าย ๆ และขึ้นกับธรรมชาติมากทั้งการทำนา หว่าเกลือ
 ปั้นหม้อ ทอผ้า ตลอดจนการทำหัตถกรรมอื่น ๆ ซึ่งทำเป็นครั้งคราวเมื่อว่างจากการ
 ทำนาแล้ว ช่วงระยะเวลาในการทำจึงเป็นช่วงสั้น ๆ ดังนั้นจึงเป็นการผลิตเพื่อ
 ใช้ในครัวเรือนเป็นสำคัญ อาจมีเหลือเพื่อเสียดทานและทำบุญบ้าง จึงไม่มีโอกาสที่จะ
 นำไปสู่ความชำนาญและพัฒนาวิธีการผลิต เครื่องมือการผลิตได้

๑๒๑
 ๑๒๑

ภาวะของผู้คนในหมู่บ้านมีมากยิ่งขึ้นสำหรับสังคมที่ทำการผลิตพอยังชีพ มีการ
 ค้าขายและใช้เงินตรา น้อยเมื่อรัฐส่วนกลางให้ส่งส่วยเป็นเงินตรา เนื่องจากมีนโยบาย
 ค้าขายกับตะวันตก ทำให้ชาวบ้านมีปัญหาคือไม่มีเงินเสียดของทำงานโยธาแทนเป็น
 จำนวนมาก ซึ่งปัญหานี้บางครั้งก็นำไปสู่การต่อต้านอำนาจรัฐได้ โดยเฉพาะในปี
 ที่ประสบความล้มเหลวในการผลิต ขณะที่ชาวบ้านต้องเสียดส่วยให้กับรัฐยังมีตลอดมา
 แม้จะเลิกไพรและทาสแล้วก็ตามชาวบ้านก็ยังต้องเสียเงินค่าราชการอยู่ ต่อมา พ.ศ. ๒๔๔๒
 ได้เปลี่ยนมาเก็บเงินรัชชูปการและเฟื้องเล็กไปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ ชาวบ้านจึงมีพันธะต้อง

ศูนย์วิจัยทรัพยากร

เฟรด คับลิว ริกส์, การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า, แปลโดย
 อมร โสภณวิเศษรุ่งวงศ์ และ เอกวิทย์ ณ ถลาง, หนังสือเล่มของภาควิชาประวัติศาสตร์
 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร อันดัม ๓, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สมมาคม
 สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๔), หน้า ๗๕ - ๗๖.

ส่งช่วยเหลือภาษีให้รัฐตลอดมา โดยเปลี่ยนเพียงรูปแบบเท่านั้น

กล่าวโดยสรุปแล้วจะเห็นว่า รัฐส่วนกลางได้เข้ามาใช้อำนาจเหนือหมู่บ้าน ในภูมิภาคนี้โดยผ่านทางเจ้าเมือง กรมการเมืองท้องถิ่น ตลอดจนตาแสงและผู้ใหญ่บ้าน ต่อมาเมื่อมีการปฏิรูปการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลแล้ว หมู่บ้านเหล่านี้ก็อยู่ภายใต้อำนาจรัฐส่วนกลางยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่า แม้อำนาจรัฐส่วนกลางจะเข้ามาใช้อำนาจเหนือหมู่บ้านก็ตาม แต่มิได้เข้าไปดำเนินการใด ๆ ภายในหมู่บ้านเองทั้งหมด แต่ดำเนินการผ่านผู้ใหญ่บ้านเมื่อถึงส่วนเกินออกไป ดังนั้นหมู่บ้านจึงไม่มีการเปลี่ยนแปลงในระดับพื้นฐาน ชาวบ้านยังคงมีวิถีชีวิต เช่นเดิม วิธีการผลิตและเครื่องมือการผลิตมีการเปลี่ยนแปลงน้อยมากแม้ภายหลังการปฏิรูปการปกครองแล้ว รัฐมิได้เข้าไปเปลี่ยนวิธีการผลิต และมิได้สร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น และมิได้ทำให้วิถีชีวิตดีขึ้น ชาวบ้านจึงต้องพึ่งตนเอง ทำให้ความสัมพันธ์ดั้งเดิมของผู้คนยังคงอยู่ต่อไป

สิ่งที่เปลี่ยนไปบ้างคือชาวบ้านต้องรับภาระของรัฐเพิ่มขึ้นและเริ่มมีลักษณะความเป็นชนชั้นขึ้น ซึ่งเห็นได้ชัดคือความแตกต่างระหว่างชนชั้นปกครองกับชาวบ้าน

จากการเปลี่ยนแปลงอย่างเชื่องช้าของหมู่บ้านนี้ ส่วนหนึ่งที่สำคัญน่าจะเป็น เพราะการที่หมู่บ้านต้องเสียส่วนเกินให้กับรัฐตลอดมา ทั้งในรูปสิ่งของ เงินตรา และแรงงาน ทำให้มีทุนเหลืออยู่ภายในหมู่บ้านน้อยมาก ทุนที่มีอยู่เพียงเล็กน้อยนี้ก็อยู่อย่างกระจัดกระจายจึงยากที่จะมีการลงทุนเพื่อกิจการใดได้ ตลอดทั้งการที่แรงงานไม่มีอิสระทำให้ไม่มีเวลาและโอกาสที่จะประกอบอาชีพของตนอย่างเต็มที่ จึงทำให้ไม่มีการพัฒนาวิธีการผลิต